

Η ΙΤΑΛΙΚΗ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ ΚΑΙ Ο ΑΠΟΗΧΟΣ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ (ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ 150ΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΗΣ ΤΟΥ ΙΤΑΛΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ)

Το 1985, ο Giovanni Spadolini παραλλήλιζε εύστοχα και συνέδεε τὸν ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας στὴν Ἰταλία μὲ τὸν προγενέστερο τῆς Ἑλλάδας: «Ἐνας ἀγῶνας ποὺ διεξήχθη τόσο στὴ μιά, ὅσο καὶ στὴν ἄλλη ἀκτὴ τῆς θάλασσας ποὺ μᾶς χωρίζει, ἀγῶνας μὲ στόχο τὴν ἔνωση, τὴν ἀνεξαρτησία, τὴν ἴδια τὴν ἀναγνώριση τῆς ἐθνικῆς ἀξιοπρέπειας. Ἀγῶνας ποὺ στέφθηκε ἀπὸ τὴν τελικὴ νίκη, ἂν καὶ σὲ χρονικὰ διαστήματα μὲ διαφορετικὸ μῆκος, ἀλλὰ μὲ θυσιές ἐξίσου ὑψηλές καὶ μεγάλες, γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰταλία». Πίστευε μάλιστα, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπόψεις τοῦ Gino Capponi, ὅτι οἱ ἀπελευθερωτικοὶ ἀγῶνες καὶ τῶν δύο χωρῶν πῆγαζαν ἀπὸ πολιτιστικὰ αἰτία: «Τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ὅπως ἡ ἐλληνικὴ ιδέα, ἔτσι καὶ ἡ ἰταλική — κάπου ἐκεῖ στὸ πέρασμα πρὸς τὴ δεκαετία τοῦ εἰκοσι- εἶναι πρῶτα ιδέα πολιτιστικὴ καὶ μετὰ πολιτικὴ, εἶναι πρῶτα γλωσσικὴ καὶ μετὰ ἀγωνιστικὴ»¹.

Ἡ προσπάθεια τῶν Ἰταλῶν γιὰ ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία καὶ ἔνωση σὲ ἐνιαῖο κράτος, ὕστερα ἀπὸ μακράωνη ὑποτελία σὲ ξένους δυνάστες, δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἀφήσει ἀσυγκίνητους τοὺς Ἕλληνες πού, ἔχοντας πρόσφατα ἀποτινάξει ζυγὸ δουλείας τεσσάρων αἰώνων, διατηροῦσαν νωπές στὴ μνήμη τους τὶς θυσιές καὶ τὰ δεινὰ ποὺ ὑπέστησαν γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τὸν ὑψηλὸ στόχο τους. Αὐτὴ ἡ κοινὴ ἱστορικὴ πορεία τῶν δύο χωρῶν σφυρηλάτησε μεταξὺ τους μίαν ἀγωνιστικὴ ἄλλη-

1. Giovanni Spadolini, «Ἐπίμετρο: Ἑλληνικὴ Παλιγγενεσία — Ἰταλικὴ Παλιγγενεσία», στὸν τόμο *Μορφές τῆς Ἰταλικῆς Παλιγγενεσίας*: Cavour, Vittorio Emanuele II, Mazzini, Garibaldi, Προλεγόμενα-Μετάφραση Ἑσπερίας Καπόγλου-Σουρβίνου, Ἀθήνα 2002, σ. 134. Πβλ. E. J. Hobsbawm, *Ἔθνη καὶ ἐθνικισμὸς ἀπὸ τὸ 1780 μέχρι σήμερα. Πρόγραμμα, μύθος, πραγματικότητα*, Μετάφραση Χρυσ. Νάντρις, Ἰνστιτούτο τοῦ Βιβλίου Μ. Καρδαμίτσα, Ἀθήνα 1994, σσ. 89-90.

λεγγύη, ή όποία άλλοτε έκδηλωνόταν έμπρακτα μέ τά όπλα, καί άλλοτε πραγματωνόταν μέ έμψυχωτικά λόγια. Καί ήταν πρωτίστως οί ποιητές πού ανέλαβαν νά άπαθανάτισουν καί νά ψάλουν μέ τούς στίχους τους τά κατορθώματα τών Ίταλών πατριωτών, καθιστώντας τους πρότυπα γιά συγκαρινούς καί κατοπινοús άγωνιστές τής Έλευθερίας σέ παγκόσμιο επίπεδο. Έξάλλου, οί άπελευθερωτικές ιδέες καί στίς δύο χώρες είχαν κοινές ρίζες στή ναπολεόντεια περίοδο, όταν άρχισε νά ανατέλλει τό άστρο τοϋ Γάλλου κοσμοκράτορα, τοϋ έμφανιζόμενου ως έλευθερωτῆ τών σκλαβωμένων λαών τής Εϋρώπης. Άς θυμηθοϋμε ότι, όταν τόν Ιούνιο τοϋ 1797 τά γαλλικά στρατεύματα άποβιβάζονταν στήν Κέρκυρα, οί Έπτανήσιοι ποιητές θέλησαν νά ύμνήσουν τόν Ναπολέοντα². Μεταξύ τους καί ό Νικόλαος Μαρτελάος πού τόνιζε:

*Ένας στρατηγός άνδρεΐος
πέμπεται όχ τήν Γαλλίαν,
πίπτει εις τήν Ίταλίαν,
κάμνει θόρυβον πολύν.*

*Έτρεξαν όλα τα έθνη
ν' άντισταθοϋν μέ βίαν,
μή εκείνος μέ άνδρείαν
κατακόπτει τούς έχθρούς.*

*Βοναπάρτης δέν φοβεΐται,
δέν γνωρίζει τήν δειλίαν,
νά χαρίση Έλευθερίαν
προσπαθεί εις τούς λαούς³.*

Πρός τήν Έλευθερία θά άπευθύνει τούς στίχους του ό Ugo Foscolo, λέγοντάς της γιά τόν Ναπολέοντα:

2. Γεώργιος Ζώρας, «Ό Ναπολέων Βοναπάρτης καί ή σύγχρονη έλληνική ποίηση», *Νέα Έστία*, τόμ. 86 (1969), σσ. 1661-1676. Πβλ. Παναγιώτη Κανελλόπουλου, «Κεφάλαιο έκατοστό έβδομηκοστό δεύτερο», *Ιστορία τοϋ Εϋρωπαϊκοϋ Πνεύματος*, τόμ. 8: *Μέρος τέταρτο*, Έκδόσεις Δ. Γιαλλελής, Άθήνα 1976, σσ. 159-160, όπου μνημονεύεται τό παραπάνω άρθρο τοϋ Γεωργίου Ζώρα καί χρησιμοποιείται υλικό άπό αυτό.

3. Νικόλαος Μαρτελάος, «Ύμνος εις τήν περίφημον Γαλλίαν, τόν άρχιστράτηγον Βοναπάρτην καί τόν στρατηγόν Γεντίλλην», στόν τόμο *Ποίησης καί πεζογραφία τής Έπτανήσου*, Έπιμέλεια Γ. Θ. Ζώρα, Βασική Βιβλιοθήκη αρ. 14, Έκδοτικός οίκος Ίωάννου Ν. Ζαχαρόπουλου, Άθήνα 1958, σ. 76.

*del tuo giovin Campion splende la lancia;
tutto trema e si prostra anzi i suoi passi,
e l'Aquila real fugge stridendo
ferita ne le penne e ne la pancia.
Gallia intuona e diffonde
di Libertade il nome,
e mare e cielo Libertà risponde⁴.*

Ὁ Vincenzo Monti, ἐξυμνῶντας καὶ αὐτὸς τὸν Ναπολέοντα, τόνιζε:

*Risorta Italia allo splendor primiero,
avrà da te novella vita in dono⁵.*

Ὁ Manzoni, μὲ ἀφορμὴ τὸν θάνατο τοῦ Ναπολέοντα, θυμόταν ὅτι ἀνάμεσα στὶς κατακτήσεις του ἦταν καὶ τὰ κράτη τῆς Ἰταλίας, ἀπὸ τὶς Ἀλπεὶς ὡς τὴν Καλαβρία (Scilla):

*Dall'Alpi alle Piramidi
dal Manzanarre al Reno,
di quel sicuro il fulmine
teneva dietro al baleno;
scoppiò da Scilla al Tanai,
dall'uno all'altro mar⁶.*

Ἀλλὰ καὶ ὁ Παναγιώτης Σοῦτσος σὲ ἐκτενὴ ὥδῃ ποὺ συνέθεσε γιὰ τὸν Ναπολέοντα, θυμᾶται τὰ κατορθώματα τοῦ στρατηλάτη στὴν Ἰταλία:

4. Ugo Foscolo, «Bonaparte liberatore», *Poesie*, Introduzione e note di Guido Bezola, Biblioteca Universale Rizzoli, Milano 1900, σ. 327. Καὶ σὲ δική μου μετάφραση: «τοῦ νεαροῦ ἀγωνιστῆ σου [τοῦ Ναπολέοντα] λάμπει ἡ λόγχη. Κι ὅλοι μπροστὰ στὰ βήματά του τρέμουν καὶ γονατίζουν, καὶ ὁ αὐτοκρατορικός αἰτὸς [τῆς Αὐστρίας] μὲ οὐρλιαχτὰ ὑποχωρεῖ, ἔχοντας τρωθεῖ στὰ φτερά καὶ τὴν κοιλιά. Ἡ Γαλλία τὸ ὄνομα τραγουδάει τῆς Ἐλευθερίας καὶ τὸ διατυμπανίζει, ἐνῶ ἡ θάλασσα καὶ ὁ οὐρανὸς ἀπαντᾶει Ἐλευθερία».

5. Vincenzo Monti, «La Francia a N. Bonaparte Primo Console», *Liriche e poemi*, Con la vita dell'autore scritta dal Maggi, Istituto Editoriale Italiano, [Classici Italiani, Novissima Biblioteca diretta da Ferdinando Martini], Milano, σ. 311. Καὶ σὲ δική μου μετάφραση: «Ἡ Ἰταλία ξανασηχωμένη ἀπὸ τὴν πρώτη σου λαμπρότητα, θὰ πάρει ἀπὸ σένα νέα ζωὴ γιὰ δῶρο».

6. Alessandro Manzoni, *Ἡ πέμπτη Μαῖον. Τὸ ποίημα καὶ τὰ μεταφραστικά του ζήτῃματα*, Φιλογική ἐπιμέλεια Εὐριπίδης Γαραντούδης – Caterina Carpinato, Ἐκδόσεις Γαβριηλίδης, Ἀθήνα 2001, σ. 24.

*Εἰς τὰ ἔχνη τοῦ Ἀντίβου καταβάς τὴν Ἰταλίαν,
ἐν βασίλειον ἀρπάξεις στρατιωτικὴν σου λείαν*⁷.

Ὁ Ναπολέων ἦταν ἐκεῖνος ποὺ πέτυχε τάχιστα τὴν ἐνοποίηση, ὑπὸ τὸ σκῆπτρο του, τῆς μέχρι τότε διαιρεμένης Ἰταλίας, ἡ ὁποία κατέληξε στὴν ἰδρυση τοῦ Βασιλείου της, τὸ 1804. Οἱ Ἰταλοὶ εἶδαν νὰ γίνεται πραγματικότητα ἡ πολιτική ἐνότητα τῆς χώρας τους, ἔστω κι ἂν αὐτὴ ἡ ἐνότητα ἐξακολουθοῦσε νὰ τελεῖ ὑπὸ ξενικὴ δεσποτεία, τὴ γαλλικὴ. Ὡστόσο, αὐτὴ τὴ φορὰ δὲν ὑπῆρχε πλέον ὁ κατακερματισμὸς τῆς χερσονήσου καὶ ἡ πολυδιάσπασή της σὲ ἀνόμοια, ἑτερογενὴ καὶ ποικιλόμορφα κρατίδια ξένων ἢ Ἰταλῶν ἡγεμόνων. Μὲ τὴν πτώση τοῦ Ναπολέοντα τὸ 1814, ἡ χερσονήσος ἐπανῆλθε στὴν πρότερη κατάστασή⁸. Συγκριμένα, τὸν ἐπόμενο χρόνο στὸ συνέδριο τῆς Βιέννης ἀποφασίσθηκε ἡ δημιουργία Λομβαρδο-βενετικοῦ Βασιλείου, ὑπὸ αὐστριακὴ κυριαρχία, ἐνῶ τὰ Δουκάτα τῆς Τοσκάνης, τῆς Πάρμας καὶ τῆς Μόντενας παραχωρήθηκαν σὲ Αὐστριακοὺς ἀρχιδούκες. Στὸ ψηφιδωτὸ τῶν κρατιδίων τῆς χερσονήσου σημαίνουσα θέση κατεῖχαν τὸ παπικὸ Κράτος τῆς Ἀγίας Ἐδρας, τὸ βασίλειο τῶν Δύο Σικελιῶν, ὑπὸ τὸν Ferdinando I τῶν Βουρβόνων, καὶ τὸ Βασίλειο τῆς Σαρδηνίας, ποὺ ὅμως ἡ κύρια ἔκτασή του βρισκόταν στὸ Πεδεμόντιο, ὑπὸ τὸν Vittorio Emanuele I τῆς ἰταλικῆς δυναστείας τῆς Σαβοΐας⁹. Τὸ αὐταρχικὸ κλίμα ποὺ ἐπικρατοῦσε τότε στὰ κρατίδια καὶ τὰ βασίλεια τῆς χερσονήσου ἀποδίδεται γλαφυρὰ ἀπὸ τὸν Γρηγόριο Παλαιολόγο, ὁ ὁποῖος ὁδηγεῖ τὸν πολυπαθὴ μυθιστορηματικὸ ἥρωά του Φαβίνη στὶς φυλακὲς τῆς Τοσκάνης, ὅπου «ἐβλεπες συγγραφεῖς, φυλακισθέντας διὰ τὰς φιλελευθέρους ἰδέας των· εὐγενεῖς, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐδύναντο νὰ πληρώσωσι τὰ χρέη των· πολιτικούς κατατρεχθέντας ἀπὸ δυνατοὺς ἐχθρούς, οἱ ὁποῖοι, συκοφαντήσαντες αὐτοὺς εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ὥς δῆθεν ἐπιβουλευθέντας, ἢ ἀπλῶς κατηγορήσαντας αὐτὴν, κατάρθωσαν τὴν φυλάκισίν των»¹⁰.

7. Παναγιώτης Σοῦτσος, «Ὡδὴ εἰς τὸν Ναπολέοντα Βοναπάρτην», στὸν τόμο *Ποιητὰ τοῦ 19 αἰῶνα*, Ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, [Βασικὴ Βιβλιοθήκη, 12], Α. Ε. Ἀετός, Ἀθήναι 1954, σ. 117.

8. Βλ. Stuart J. Woolf, «La storia politica e sociale», στὸν συλλογικὸ τόμο *Storia d'Italia*, τόμ. Γ': *Dal primo Settecento all'Unità*, Giulio Einaudi editore, Torino 1973, σσ. 250-261.

9. Βλ. πρόχειρα Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ κόσμος (1814-1914)*, Τὰ πολιτικά, διπλωματικά, οἰκονομικά, κοινωνικά πλαίσια καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις, Β' ἔκδοσις συμπληρωμένη καὶ ἀναθεωρημένη, Ἐκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993, σσ. 41-42.

10. Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ὁ Πολυπαθής*, Ἐπιμέλεια Ἀλκης Ἀγγέλου, Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1989, σ. 144. Γιὰ τὴν κατάστασι ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ Μεγάλου Δουκάτο τῆς Τοσκάνης, βλ. τὸ κεφ. «Il "Paese di Bengodi"», στὸ βιβλίον τοῦ Indro Montanelli, *L'Italia Giacobina e Carbonara (1789-1831)*, Editore Rizzoli, Milano 1971, σσ. 480-490.

Αυτή ακριβώς την περίοδο, στην αυστροκρατούμενη Λομβαρδία σπουδάζε ένας νεαρός Έπτανήσιος ευγενής, ο Διονύσιος Σολωμός: μόλις είχε τελειώσει τις γυμνασιακές του σπουδές στο Λύκειο της Κρεμόνας και έδωσε με επιτυχία εισαγωγικές εξετάσεις που του επέτρεψαν να εγγραφεί στη Νομική Σχολή της Παβίας, από όπου θα λάμβανε το δίπλωμά του το 1818¹¹. Έκεί ευαίσθητοποιήθηκε σχετικά με τους άπελευθερωτικούς αγώνες των Ιταλών, ακούγοντας τη διδασκαλία φωτισμένων πατριωτών καθηγητών και συζητώντας με συμφοιτητές του, ένθερμους ζηλωτές της Έλευθερίας. Δεν είναι τυχαίο ότι εκφωνώντας επικήδειο για έναν νεαρό φίλο του, τον Paolo [Frisiani], βρήκε την ευκαιρία να απευθυνθεί προς τους παρισταμένους και να τους πει: «O condiscipoli giovanetti! Imparate scienza e virtù senza diventarne superbi, e non diventerete superbi se scienza e virtù imparerete veracemente; ma non portate giammai troppo bassa la testa perchè verranno di molte mani inonorate e villane pronte a calcarvela. Che se nondimeno troverete di questi vili che avran coraggio di farvi insulto per nascondere le paure di che hanno l'anima piena, allora sì fate la testa erta; erta quant'ella ha più di possanza, che di subito quelli orgogli cadranno perchè sono orgogli codardi»¹². Με αυτά τα επαναστατικά λόγια που ο Σολωμός απήρθησε προς τους συμφοιτητές του, αφενός στρεφόμενος έναντιών του αυστριακού ζυγοῦ, και αφετέρου προΐδεαζε τους άκροατές του —καθώς όρθα παρατηρούσε και ο Giovanni Canna¹³— για τους εθνικό-άπελευθερωτικούς στόχους που έπρόκειτο

11. Βλ. Γεράσιμος Ζώρας, «Ο Σολωμός και η Ιταλία», *Περίπλους*, έτος 15, τεῦχ. 46-47, (Ιούλιος 1998 — Φεβρουάριος 1999, σσ. 126-146.

12. Διονύσιος Σολωμού, «[Σχεδιάσμα επικήδειου λόγου]», *Άπαντα*, τόμ. Β': *Πεζά και ιταλικά*, Έκδοση-Σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ίκαρος 1955, σ. 180 (πβλ. μετάφραση στὰ Άπαντα, τόμ. Β', Παράρτημα: *Ιταλικά ποιήματα και πεζά*, Μετάφραση Λίνου Πολίτη με συνεργασία Γ. Ν. Πολίτη, Ίκαρος 1960, σ. 71). Και σέ δική μου μετάφραση: «Ω νέοι συμφοιτητές! Μάθετε την έπιστήμη και την άρετή χωρίς να υπερηφανεύσεθε. Και δεν θά υπερηφανεύσεθε, αν μάθετε στ' αλήθεια την έπιστήμη και την άρετή. Άλλά μήν χαμηλώσετε και πολύ την κεφαλή σας, γιατί θά βρουν την ευκαιρία πολλά άτιμα και άχρεία χέρια να σάς την συνθλίψουν. Άν πάλι οι άνάνδρoι βρουν τó θάρρος να σάς προσβάλουν για να κρύψουν τους φόβους που κατακλύζουν την ψυχή τους, ύψώστε δίχως δισταγμό την κεφαλή σας, όσο πιό ψηλά μπορείτε. Τότε άμέσως ή άλαζονεία τους θά πέσει, γιατί πρόκειται για άλαζονεία γεμάτη δειλία».

13. Giovanni Canna, *Dionisio Solomos. Uno studente dell'Università di Pavia negli anni 1815-1818*, Discorso inaugurale dell'anno accademico 1896-1897 letto nella R. Università di Pavia il 16 Novembre dal professore di Letteratura greca Giovanni Canna, Premiato Stabilimento Tipografico Successori Bizzoni, Pavia Dicembre 1896, σ. 18: «il colloquio coi condiscipoli mostra quale sarà l'uomo che non s'inchinerà mai ad altra grandezza fuorchè alla virtù e alla sapienza, non renderà ossequio se non alla giustizia e alla sventura. Tale franchezza e dignità di spiriti, da Dionisio Solomos fanciullo recata in Italia, fu secondata dai maestri di Cremona e di Pavia e di Milano, e dai condiscipoli lombardi; e fu anche avvalorata dai fremiti d'indipendenza che in quel tempo commossero l'Italia, e segnatamente la Lombardia, alla caduta del regno italico, e all'infelice

νά συνθέσει λίγα χρόνια αργότερα. Έτσι τὸ 1823, στὸν («Ὑμνον εἰς τὴν Ἐλευθερίαν»), στὴν 26ῃ στροφή του, θὰ διακόψει γιὰ λίγο τὴν ἐξύμνηση τοῦ ἀγώνα τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν Τούρκων, γιὰ νὰ καταγγεῖλει τὸν Αὐστριακὸ δυνάστη ποὺ σὰν ἀετὸς κατασπαράζει τοὺς ὑποτελεῖς τοῦ Ἰταλοῦς:

Σὲ ξανοίγει ἀπὸ τὰ νέφη
καὶ τὸ μάτι τοῦ Ἄετος,
ποὺ φτερὰ καὶ νύχια θρέφει
μὲ τὰ σπλάχνα τοῦ Ἰταλοῦ¹⁴.

Ὁ Canna, ἐπισήμαινε τοὺς παραπάνω ἀναφερόμενους στὴν Ἰταλία σολωμικοὺς στίχους (*uschiamazza, implacabile nemica, l'aquila austriaca la quale, dice il poeta che era stato educato in Lombardia, pasce le ali e le ugne nelle viscere degl' Italiani*)¹⁵, ἐνῶ εὐστοχα παρατηροῦσε ὅτι ἀνάμεσα στοὺς καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Παβίας εἶχαν ὑπάρξει καὶ ἀγωνιστές, ὅπως ὁ Ressi, ὁ ὁποῖος θυσιάζοντας τὴ ζωὴ του, ὑπῆρξε προφανῶς φωτεινὸ παράδειγμα γιὰ τὸν νεαρὸ Σολωμό: «era quel Diodato Ressi, forte coscienza italiana, che parlava dalla cattedra ardimentose parole, frementi di patrii dolori; quel Ressi, cui la morte desolata liberò dal carcere di Spilbergo o di Gradisca: uomo tale ben poteva educare il futuro cantore della liberta»¹⁶. Στὸ ἴδιο συμπέρασμα κατέληγε καὶ ὁ Luis Coutelle: «Le comte Adeodato Ressi, né en 1768, était chargé des cours d'économie politique; et nous aimons croire que Solomos allait suivre ses cours, honorant un grand patriote. (...) S'il les suivait (ce que nous ignorons), il a dû être pris d'une émotion sacrée en entendant l'ardent et noble discours patriotique, dont la mâle éloquence fait encore aujourd'hui frissonner le lecteur, que Ressi prononça en guise de leçon d'adieu à la fin de l'année scolaire 1818. Il n'est pas impossible s'il l'a entendu, que ce discours ait contribué à hâter le retour de Solomos à Zante»¹⁷. Συγκεκριμένα ὁ Ressi¹⁸ ἐκλέχθηκε ἀρχικά (τὸ 1800) καθηγητὴς Δημόσιας

conato murattiano; quando i trattati di Parigi e di Vienna, dettati dall'interesse dei re e sconoscenti le ragioni dei popoli, raggravarono su l'Italia la dominazione dell'Austria e de' suoi devoti».

14. Διονυσίου Σολωμοῦ, «Ὑμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν», Ἀπαντα, τόμ. Α': Ποιήματα, Ἐπιμέλεια-Σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ἰκαρος 1948, σ. 75.

15. Giovanni Canna, *Dionisio Solomos. Uno studente dell'Università di Pavia negli anni 1815-1818*, ζ.π., σ. 31.

16. Ὁ.π., σ. 53.

17. Luis Coutelle, *Formation poetique de Solomos (1815-1833)*, Athènes 1977, σ. 77.

18. Σχετικὰ μὲ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ressi βλ. *Memorie e documenti per la sto-*

Οικονομίας, αλλά κατά την περίοδο τῆς φοίτησης τοῦ Σολωμοῦ κατεῖχε τὴν ἔδρα τῆς Στατιστικῆς τῆς Εὐρώπης (1814-1816), καὶ στὴ συνέχεια κατέλαβε καὶ τὴν ἔδρα τῶν Ἀρχῶν τῆς Δημόσιας Οἰκονομίας (1816-1818). Ὡστόσο, δὲν ἦταν μόνον προικισμένος πανεπιστημιακὸς δάσκαλος καὶ θεωρητικὸς ἐπιστήμονας, ἀλλὰ ὑπῆρξε καὶ μεγάλος πατριώτης, ἀφοῦ τὸ 1821, τόλμησε νὰ ξεστομίσει λόγια βαριὰ ἀπὸ καθέδρας ἐναντίον τῶν Αὐστριακῶν¹⁹. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν συνελήφθη, στὶς 2 Ἰουλίου 1821, καταδικάσθηκε σὲ ἰσόβια κάθειρξη (ποὺ στὴ συνέχεια μετατράπηκε σὲ ἐξαετὴ φυλάκιση) καὶ ἐγκλείσθηκε στὶς φυλακὲς τοῦ Ἀγίου Μιχαήλ, στὴ Βενετία. Δυστυχῶς, ἐξαίτιας τῆς κακῆς κατάστασης τῆς υγείας του καὶ τῶν κακουχιῶν ποὺ ὑπέστη, πέθανε ἤδη ἀπὸ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς φυλάκισής του, στὶς 18 Ἰανουαρίου 1822.

Ἐκεῖνα τὰ χρόνια, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Σολωμό, καὶ ὁ Γεώργιος Τερτσέτης σποῦδασε Νομικὰ σὲ τρία Πανεπιστήμια τῆς Βόρειας Ἰταλίας: τῆς Πάντοβας (1816-1819), τῆς Παβίας (1819-1820) καὶ τῆς Μπολόνιας (1821-1822)²⁰. Ἐκεῖ αὐτὸς Γεώργιος Τερτσέτης ἔζησε τὸν ἐπαναστατικὸ πυρετὸ τῶν Ἰταλῶν ἐνάντια

ria dell' Università di Pavia e degli uomini più illustri che v'insegnarono, Stabilimento Tipografico-Librario Successori Bizzoni, Pavia 1878, σσ. 337-340. Βλ. ἐπίσης πρόχειρα τὸ σχετικὸ λῆμμα στὴν *Enciclopedia Italiana*, τόμ. 29, σ. 126.

19. *Memorie e documenti per la storia dell'Università di Pavia e degli uomini più illustri che v'insegnarono*, ὁ.π., σ. 339: «Colma è la misura dei mali per la misera Italia, e un truce genio le tiene alle labbra l'amara tazza d'infinito sventure. Penetrar nel vasto tempio della politica e vidi pendervi muti i simulacri dei re; e nel tripudio delle mense e dei balli, vidi mute le sorti delle nazioni e degli infranti imperi! Tu pure, o cara immagine della patria, fosti sempre al mio fianco, e tu ornasti il pensiero di robuste penne e m'infiammasti il cuore. Bella come natura ti fece, io ti mostrai ai popoli fratelli affinché allo splendore di tue virtù, ed all'incanto di tue forme leggiadre, vieppiù t'amassero con riconoscente amistà. Ma troppo avidi di tue bellezze, mentre stendevi ad essi le candide braccia a ricevere il monile d'amore, le ritirasti al seno livide, e disonorate da barbare catene. Prostrata al suolo, il Franco, l'Unno, il Sarmata ti laceraro la porpora; e ti rapiro le gemme, ornamento e decoro di tua venustà. Nè in tanto oltraggio lasciarono di muover guerra al Dio pacificatore dei popoli, e contro le leggi della natura e dell'universale concordia! Tale fu il tenore del mio insegnamento, tale la morale santa che mi tenne fermo in mezzo a voi, giovani valorosissimi, e che io seguir voleva fino all'ultimo sospiro. Ma sono fallaci i calcoli delle umane vicende, e giunto a mezzo il cammino della vita, e nel più crudo imperversare della fortuna, io abbandono l'adorato culto della sapienza, e nuovo Entello sospendo a queste pareti il cesto votivo dopo lunghe stagioni di onorata pugna, e v'appendo le corone che di vostra mano mi cingete. E poichè m'è negata la consolazione di Socrate, di raccomandare il mio spirito a voi fedeli discepoli, vi lascio il bacio dell'amicizia. E voi, dolcissima cura del mio cuore, serbando inviolata memoria delle sue dottrine e de'suoi consigli, onorate il padre e l'amico con una lagrима di gratitudine e d'amore».

20. Βλ. Jacques Bouchard, *Γεώργιος Τερτσέτης. Βιογραφικὴ καὶ φιλολογικὴ μελέτη (1800-1843)*. Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1970, σσ. 32-42. Πβλ. Ντίνος Κονόμος, Ὁ

στοὺς Αὐστριακοὺς. Οἱ δραματικὲς ἐκεῖνες στιγμὲς τῶν δύο λαῶν, τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ Ἰταλικοῦ, ἐνώνονταν μέσα του στὸν ἀσίγαστο πόθο τῆς ἀμοιβαίας ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας. Ὅρισμένα χαρακτηριστικὰ ἐπεισόδια τῆς Ἰταλικῆς Ἐπανάστασης, ποὺ παραστάθηκε μάρτυράς της, μνημόνευσε σὲ μεταγενέστερο λόγο του»²¹. Πρόκειται γιὰ τὸν λόγο ποὺ ἐκφώνησε μισὸ αἰῶνα ἀργότερα, τὸ 1867, στὴ Φλωρεντία, μέσα στὸν ναὸ τῆς Santa Croce, κατὰ τὴ διάρκεια μνημοσύνου γιὰ τοὺς πρωταγωνιστὲς τῆς Ἰταλικῆς Παλιγγενεσίας. Ἀναπολοῦσε τότε τοὺς ἀγωνιστὲς ποὺ ὀδηγήθηκαν εἴτε στὴν ἐξορία, εἴτε στὴ φυλακὴ, ὅπως ὁ Ressi καὶ ὁ Pellico, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀτυχὴ ἐξέγερση τοῦ 1821: «Se veramente i vinti furono vincitori mi sia concesso di evocare i lontani ricordi della mia giovinezza. Io vidi, o signori, trarre in prigione Federico Confalonieri; vidi Silvio Pellico colla veste dei condannati udire la sentenza capitale nella piazza di S. Marco; sentii nei piombi il gemito del Ressi, e di altri dotti della nazione; seppi fuggitivi in esilio per sottrarsi al patibolo i Santa-Rosa, i Poerio, i Rossetti, i Rosarol, nè andò pur guari che il carnefice faceva del supplizio di animosi devoti alla patria, fiero spettacolo alle moltitudini inorridite»²².

Ἦταν ἡ ἐποχὴ ποὺ ἡ Αὐστρία, μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τῶν ὑπολοίπων ἡγεμόνων τῆς Χερσονήσου, ρύθμιζε τὶς τύχες τῶν ὑποτελῶν της. Καὶ ἐνῶ στὴν Ἑλλάδα ξεσποῦσε ἡ Ἐπανάσταση, τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Ἰταλία καταπινογόταν ἡ ἐξέγερση τῆς Νεαπόλεως²³. Συγκεκριμένα, «στὴ Νάπολη, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1820, καὶ στὸ Τουρίνο, τὸν Μάρτιο τοῦ 1821, ἐμφανίζονται ἀπειλητικὰ σύννεφα. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα προσεταιρίζεται παλαιούς ἀξιωματικοὺς τῆς ναπολεόντειας στρατιάς καὶ ἐλεύθερους ἐπαγγελματίες. Στὴν ἀρχὴ τὸ κίνημα ἀποβλέπει στὸ νὰ ἐκφοβίσει τοὺς μονάρχες, γιὰ νὰ παραχωρήσουν συνταγματικὸ καθεστῶς. Ἀπώτερη ὅμως προοπτικὴ του εἶναι ἕνα εὐρὸ ἐθνικὸ πρόγραμμα»²⁴. Ὡστόσο, οἱ Αὐστριακοί, μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τοῦ Ferdinando I, ἐπενέβησαν καί, ἀφοῦ νίκησαν τοὺς ἐξεγερθέντες γιὰ ἀπόκτηση συντάγματος,

Γεώργιος Τερτσέτης καὶ τὰ εὑρισκόμενα ἔργα του, Ἔκδοση Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, Ἀθῆνα 1984, σσ. 11-12.

21. Ντίνος Κονόμος, Ὁ Γεώργιος Τερτσέτης καὶ τὰ εὑρισκόμενα ἔργα του, ὁ.π., σ. 12.

22. Ὁ.π., σ. 621 [ἀρχικὴ δημοσίευση: Giorgio Terzetti, «Alle benemerite Commissioni che di sussidii e d'affetto confortano le famiglie de' Combattenti di Grecia queste parole coll'intenzione recitate nel Tempio di Santa Croce nella Commemorazione de' Morti per l'onore d'Italia intitolata grato Giorgio Terzetti Zacintio», *Il Corriere Italiano*, φύλλο 206, 29 Ἰουλίου 1867, σ. 3].

23. Γιὰ τὴν ἐπανάσταση τῆς Νεαπόλεως, βλ. τὸ κεφ. «I costituzionali di Napoli», στὸ βιβλίο τοῦ Indro Montanelli, *L'Italia Giacobina e Carbonara*, ὁ.π., σσ. 412-426.

24. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ κόσμος (1814-1914). Τὰ πολιτικά, διπλωματικά, οἰκονομικά, κοινωνικά πλαίσια καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις*, ὁ.π., σ. 97.

εισήλθαν στη Νεάπολη, στις 27 Μαρτίου 1821²⁵. Μόνον τὸ Πεδεμόντιο ὑπέβλεπε τὸν παρεμβατισμὸ τῆς Αὐστρίας, καὶ ὄχι μόνον κράτησε ἀρνητικὴ στάση ἀπέναντί της, ἀλλὰ καὶ δεχόμενος κυνηγημένους ἀπὸ ὅλα τὰ δεσποτικά καθεστῶτα τῆς χερσονήσου. Τὸ κλίμα πλέον ἦταν ὥριμο γιὰ τὴν ἱδρυση μουσικῶν ἑταιρειῶν, μετὰ δὲ τῶν ὁποίων ἡ πιὸ φημισμένη ἦταν τῶν Καρμπονάρων, οἱ ὁποῖοι δροῦσαν ὅπως οἱ "Ἕλληνες Φιλικοί. Στους Καρμπονάρους εἶχε προσχωρήσει καὶ ὁ δραματουργὸς Silvio Pellico ποὺ συνελήφθη καὶ φυλακίσθηκε ἀπὸ τοὺς Αὐστριακοὺς, τὸ 1820²⁶. Τὶς ἀναμνήσεις του ἀπὸ τὴ ζωὴ του στὶς φυλακὲς τοῦ Μιλάνου, τῆς Βενετίας καὶ τοῦ Σπίλμπεργκ τὶς κατέγραψε, τὸ 1832, στὸ ἔργο του *Le mie prigioni*. Τὸν πατριωτισμὸ του καὶ τὴ θρησκευτικὴ του πίστη ἔψαλε ὁ Σπυρίδων Βασιλειάδης, μὲ τοὺς ἀκόλουθους στίχους:

ὦ Πέλλικε! Εἰς τὰ δεσμὰ τῆς τυραννίας θῆμα,
εἰς φυλακὴν ἀνήλιον καὶ ζῶν εἰς μαῦρον μνήμα,
ἐστερημένος συγγενῶν καὶ φίλων καὶ γονέων,
εἰς τῆς ἀγίας πλήν Γραφῆς τὰ φύλλα ἀναπνέων
φαιδρὸς παρηγορεῖσο,
κ' ἐνῶ εἰς ἄδην σ' ἔκλεισαν εἰς οὐρανὸς σὺ ἦσο²⁷.

Ἀλλὰ Καρμπονάρος ὑπῆρξε καὶ ἕνας Ἕλληνας ποιητής, ὁ Ἀνδρέας Κάλβος, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ Μεγάλο Δουκάτο τῆς Φλωρεντίας καὶ νὰ καταφύγει στὴ Γενεύη. Ἐξάλλου, ἤδη ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1816, εἶχε γνωρισθεῖ στὸ Μιλάνο μὲ τὸν Pellico, ὁ ὁποῖος—γράφοντας στὸν κοινὸ τοὺς φίλο Foscolo—δὲν δίστασε νὰ χαρακτηρίσει ἱερὴ τὴ φιλία ποὺ τὸν συνδέσε τότε μὲ τὸν Κάλβο²⁸. Συγκεκριμένα, «τὸν Ἰούλιον τοῦ 1820 ἐξεργάγη ἡ Ἐπανάστασις τῆς Νεαπόλεως, ἥτις εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν κατάργησιν τῆς ἀπολυταρχίας, τὸν δὲ Φεβρουάριον τοῦ 1821 ἐξηγέρθη ἡ Βόρειος Ἰταλία, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν παραίτησιν τοῦ βασιλέως τοῦ Πιεμόντε. Κατὰ τὴν κρίσιμον αὐτὴν περιόδον ἔφθασεν εἰς Ἰταλίαν ὁ Κάλβος. Κλίνων ἐκ πεποιθήσεως πρὸς τὸν φιλελευθερισμὸν, ἀκολουθεῖ ἀμέσως τοὺς φίλους του καὶ γίνεται μέλος τῆς Ἐταιρείας τῶν Καρμπονάρων. Ἀλλ' ἡ ἀστυνομία ἀγρυπνεῖ. Ἀπὸ μακροῦ ἔχει πληροφο-

25. Βλ. Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, Editori Laterza, Roma-Bari '2006, τόμ. Β', σ. 330.

26. Γιὰ τὴ φυλάκιση τοῦ Silvio Pellico, βλ. τὸ κεφ. «Quelli dello Spielberg», στὸ βιβλίο τοῦ Indro Montanelli, *L'Italia Giacobina e Carbonara*, δ.π., σσ. 444-459.

27. Σ. Ν. Βασιλειάδης, «Εἰκόνα VII», Ἀττικαὶ Νύκτες. Τὰ Ἄπαντα, Ἔκδοσις Δευτέρα, τόμ. Γ': Δράματα-Ποιήσεις, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῆς Ἐνώσεως, Ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 43.

28. Βλ. Γεώργιος Θ. Ζώρας, «Ἀνδρέας Κάλβος καὶ Σύλβιος Πέλλικο. Μία ἀγνωστὴ ἐπιστολὴ διὰ τὸν ποιητὴν τῶν Ῥωδῶν», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 67 (1960), σ. 577.

ρηθῇ τὸ κίνημα τῶν Καρμπονάρων καὶ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1821 εὐρίσκεται ἐπὶ τὰ ἔχνη τῶν πρωτεργατῶν. Ἀρχεται ἔκτοτε συστηματικὴ καὶ ἐπιμελὴς παρακολούθησις, ἥτις καταλήγει εἰς μίαν πολύμηνον καὶ πολύκροτον ἀστυνομικὴν ὑπόθεσιν, τῆς ὁποίας τὰς συνεπείας ὑπέστη καὶ ὁ Κάλβος»²⁹.

Συγκεκριμένα, ὁ Κάλβος ἐγκατέλειψε τὸ Λονδίνο καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴ Φλωρεντία τὸν Χειμῶνα τοῦ 1821, ὕστερα ἀπὸ πρόσκληση τοῦ Foscolo. Ἐκεῖ ἀναμείχθηκε σὲ κύκλους καρμπονάρων³⁰, καὶ γι' αὐτὸ στὶς 16 Μαρτίου ἡ ἀστυνομία ἀφαίρεσε ἀπὸ τὸν Κάλβο καὶ ἄλλους ἄλλοθενεῖς τὴν ἄδεια παραμονῆς στὴν Τοσκανικὴ πρωτεύουσα, ἐπειδὴ δὲν παρουσίασαν ἱκανοποιητικούς λόγους γιὰ τὴν ἐκεῖ ἐγκατάστασή τους: «Nella decorsa settimana è stata dal Dipartimento ricusata la Carta di Soggiorno ai seguenti Forestieri per non avere essi dati soddisfacenti discarichi sui motivi della loro permanenza in Toscana»³¹. Φαίνεται, ὥστόσο, πὼς ἡ ἀστυνομία ὠδηγήθηκε σὲ αὐτὴ τὴν ἀπόφαση, γιατί πληροφορήθηκε πὼς —σὲ μιὰ ἰδιαίτερώς κρίσιμη στιγμή (ἔταν αὐστριακὲς δυνάμεις κινήθηκαν πρὸς τὴ Νεάπολη γιὰ νὰ συνδράμουν τὸν βασιλέα τῶν Δύο Σικελιῶν Ferdinando I ἐναντίον τῶν ἐπαναστατῶν)— ὁ Κάλβος μετέβη στὴ Ρώμη, ὡς ἀπεσταλμένος τῶν Καρμπονάρων. Αὐτὰ δηλώνονταν σὲ ἐπίσημο ἀστυνομικὸ ἐγγράφο τῆς 27ης Ἀπριλίου 1821: «Andrea Calbo, Greco, nativo del Zante, di condizione Letterato (...) Questo individuo era conosciuto per un Liberale, e le sue relazioni lo confermavano per tale (...) modernamente fu in Roma, o più avanti, quando specialmente marcì l'Armata Austriaca alla Spedizione di Napoli. Sono informato segretamente che il Benedetti³², Emilio Poggi ed altri della loro Comitativa attesero con impazienza il ritorno di Calbo, ciò che fa credere aver egli viaggiato per interesse dei Liberali nella qualità di emissario»³³. Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ὁ Κάλβος ἀπελάθηκε στὴν Ἑλβετία. Ἀπὸ τὴ Γενεύη ἀπηρύθυνε ἔκκληση πρὸς τὸν μέγα δούκα τῆς Τοσκάνης Ferdinando

29. Γεώργιος Ζώρας, «Ὁ Κάλβος Καρμπονάρος, κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 88, τεύχ. Χριστουγέννων (1970), σ. 138.

30. Βλ. Γεωργίου Θ. Ζώρα, *Νέα Καλβικά: 1. Ἡ δευτέρα διαμονὴ εἰς Φλωρεντίαν, 2. Ἀγνώστον ποιήματος ἀπόσπασμα, 3. Ὁ Κάλβος καὶ ἡ Νεοελληνικὴ*, [Βιβλιοθήκη Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας, 48], Ἀθῆναι 1970, σσ. 5-18. Γιὰ περισσότερα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴν πολύμηνη δίκη τῶν καρμπονάρων καὶ τοῦ Κάλβου (28 Μαρτίου — 30 Ἰουνίου 1821), βλ. Κ. Πορφύρη, *Ὁ Ἀνδρέας Κάλβος Καρμπονάρος. Ἡ μυστικὴ δίκη τῶν Καρμπονάρων τῆς Τοσκάνης*, Β' Ἔκδοσις, Κέδρος 1992.

31. Γεωργίου Θ. Ζώρα, *Νέα Καλβικά*, ὁ.π., σσ. 7-8.

32. Ὁ ποιητὴς Francesco Benedetti ὑπῆρξε στενὸς φίλος τοῦ Κάλβου καὶ μέλος στὴν ἴδια ἐπαναστατικὴ ὀργάνωσις. Συνελήφθη ἀπὸ τὴν ἀστυνομία καὶ ἀμέσως αὐτοκτόνησε, τὴν 1η Μαΐου 1821.

33. Γεωργίου Θ. Ζώρα, *Νέα Καλβικά*, ὁ.π., σσ. 10-11.

III, τονίζοντάς του πώς θεωρεί πνευματική πατρίδα του τη Φλωρεντία και παρακαλώντας τον να του επιτρέψει την επάνοδό του εκεί, ώστε αφενός να φέρει σε πέρας εκκρεμείς υποθέσεις του και αφετέρου να συνεχίσει τις πνευματικές του δραστηριότητες: «Quantunque nato in Zante, l'oratore riguarda come sua patria la Toscana, ove è stato educato ed ha passata tutta la sua gioventù (...) La supplica istantemente volersi degnare di far rimuovere ogni ostacolo al di lui ritorno in Toscana, acciò non solo possa sistemare gl'interessi che vi lasciò sospesi, ma riprendervi anco il corso della sua vita letteraria»³⁴. 'Ο μέγας δούκας απέστειλε τὸ ἔγγραφο τοῦ Κάλβου πρὸς τὸν ὑπουργὸ δημόσιας τάξης, γιὰ νὰ τὸ διαβιβάσει μὲ τὴ σειρά του πρὸς τὸν διευθυντὴ τοῦ ἀστυνομικοῦ τμήματος τῆς περιοχῆς τῆς Santa Maria Novella³⁵. Αὐτός, στὶς 21 Φεβρουαρίου 1822, ἀπέστειλε ἀναφορὰ πρὸς τοὺς προϊσταμένους του, μὲ τὴν ὁποία τοὺς συμβούλευε νὰ μὴν ἀνακαλέσουν τὴν ἀπόφαση τῆς ἀπέλασης τοῦ Κάλβου, γιὰτὶ δὲν ὑπῆρχε ἀμφιβολία πὼς ἦταν καρμπονάρος καὶ πὼς κατεῖχε ὑψηλὴ θέση στὴν ἱεραρχία τῆς ἐπαναστατικῆς ὀργάνωσης: «Dal noto Processo politico apparisce essere il Greco Andrea Calbo uno dei primi Maestri e Propagatori della famosa Setta segreta dei Carbonari, ed avere in questa Capitale non poco traffico per trovare satelliti. Per tali ragioni non parrebbe, che convenisse accordargli di ritornare a Firenze»³⁶.

Στὸ μεταξύ βορειότερα, ὕστερα ἀπὸ ἐξέγερση στὴν πόλη 'Αλεσσάντρια, ὁ βασιλεὺς τῆς Σαρδηνίας-Πεδεμοντίου Vittorio Emanuele I παραιτήθηκε, στὶς 12 Μαρτίου 1821, ὑπὲρ τοῦ ἀδελφοῦ του Carlo Felice, ἐνῶ προσωρινὸ ἀντιβασιλέα διόρισε τὸν ἐξάδελφό του Carlo Alberto³⁷. Αὐτὸς θέλησε νὰ παραχωρήσει σύνταγμα στοὺς ἐξεγερθέντες, ἀλλὰ ὁ Carlo Felice ἀντέδρασε, καὶ ἔτσι ὁ φιλελεύθερος ἀντιβασιλέας ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὸ Τορίνο, παραμένοντας ὡστόσο μιὰ μελλοντικὴ ἐλπίδα γιὰ τοὺς Ἰταλοὺς, ὅπως ἀποδείχτηκε στὴ συνέχεια ἀπὸ τὴν ἐξέλιξη τῶν γεγονότων³⁸. Τότε, ἀνάμεσα στοὺς 1200 πατριῶτες ποὺ ἐξορίστηκαν, ἦταν καὶ ὁ ὑπουργὸς στρατιωτικῶν Santorre di Santarosa ποὺ κατέφυγε διαδοχικὰ στὴν Ἰσπανία, τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία, ἐνῶ στὴ συνέχεια, σύμφωνα μὲ τὸν Francesco Bertolini, «ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάσταση εἰλκυσεν αὐτὸν εἰς τὴν πατρίδα τοῦ Μιλτιάδου καὶ τοῦ Ἀριστείδου,

34. 'Ο.π., σ. 13.

35. 'Ο.π., σ. 14.

36. 'Ο.π., σ. 15.

37. Βλ. Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, ὁ.π., σσ. 331-332.

38. Γιὰ τὴν πολιτικὴ ποὺ θέλησε νὰ ἐφαρμόσει ὁ Carlo Alberto ὡς ἀντιβασιλέας, βλ. τὸ κεφ. «I federati di Torino», στὸ βιβλίο τοῦ Indro Montanelli, *L'Italia Giacobina e Carbonara*, ὁ.π., σσ. 427-443.

αυτόθι δὲ ἡγωνίσθη καὶ ἐτελεύτησεν ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῆς. Ἐπῆσεν ἡρωϊκῶς ἐν Σφακτηρίᾳ τὴν 9 Μαΐου 1825³⁹.

Ἀλλὰ καὶ στὶς ἀρχὲς τῆς ἐπόμενης δεκαετίας, τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1831, θὰ ξεσπάσουν φιλελεύθερες ἐξεγέρσεις στὴν περιοχὴ τῆς Μπολόνιας καὶ στὰ δουκάτα τῆς Μόντενας καὶ τῆς Πάρμας, ἐναντίον τῆς παπικῆς ἐξουσίας καὶ τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ τῶν ἡγεμόνων, ἀντίστοιχα. Ὡστόσο, ὅλες καταπνίγηκαν ἀπὸ αὐστριακὲς δυνάμεις⁴⁰. Τελικά, οἱ Ἴταλοι πατριῶτες ἔχοντας νὰ ἐπιλέξουν ἀνάμεσα σὲ τρεῖς δρόμους⁴¹ ποὺ θὰ ὀδηγοῦσαν στὴν ἐνοποίηση τοῦ ἰταλικοῦ Ἔθνους, προτίμησαν ἐκεῖνον ποὺ διερχόταν ἀπὸ τὸ Πεδεμόντιο. Συγκεκριμένα, ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ ἐπιδιώξουν τὴ δημιουργία Ἰταλικῆς Δημοκρατίας, σύμφωνα μὲ τὰ κελεύσματα τοῦ Giuseppe Mazzini⁴², ἢ θὰ ἔπρεπε νὰ συμφωνήσουν γιὰ τὴ δημιουργία Ἰταλικῆς Ὁμοσπονδίας, ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Πάπα, σύμφωνα μὲ τὶς νεογουελφικὲς ἀπόψεις τοῦ Vincenzo Gioberti⁴³, ἢ τέλος θὰ ἔπρεπε νὰ συνασπισθοῦν οἱ διάφορες φιλελεύθερες δυνάμεις μὲ ἐπίκεντρο τὸ Πεδεμόντιο, σύμφωνα μὲ τὶς ὑποδείξεις τοῦ Massimo d'Azeglio⁴⁴. Ἡ τρίτη λύση ὑπῆρξε ἡ πιὸ ἐφικτή, καθότι τὸ Πεδεμόντιο προσέφερε ἥδη ἄσυλο σὲ πολλοὺς ἐξόριστους πατριῶτες καὶ τοὺς παρεῖχε τὴν εὐκαιρία νὰ ὀργανωθοῦν. Ἐπίσης διέθετε καὶ φιλελεύθερο ἡγέτη, μετὰ τὴν ἀνάρρηση τοῦ Carlo Alberto στὸν θρόνο, τὸ 1831.

Πρὶν ὅμως περάσουμε στὴν πρώτη φάση τῶν μεγάλων ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων, θὰ σταθοῦμε στὸν Μάρτιο τοῦ 1844, ὅταν οἱ ἀδελφοὶ Attilio καὶ Emilio Bandiera ἐφθασαν στὴν Κέρκυρα, ὅπου προσπάθησαν νὰ προετοιμάσουν κίνημα ἐναντίον τῆς δεσποτείας τῶν Βουρβόνων. Τὸ ἐγχείρημά τους εἶχε ἄδοξο τέλος καὶ τραγικὴ κατάληξη, γιατί τέσσερις μῆνες ἀργότερα, ὅταν ἀποβιβάσθηκαν στὴν Καλαβρία, ἡττήθηκαν καὶ στὴ συνέχεια καταδικάστηκαν καὶ ἐκτελέστηκαν. Ἀνάμεσα στοὺς δεκαεννέα Ἰταλοὺς πατριῶτες ποὺ ἐντάχθηκαν στὶς δυνάμεις τῶν Bandiera ἦταν καὶ τέσσερις ὑποτακτικοὶ τοῦ Σολωμοῦ. Ὁ ποιητὴς ἀντιλαμβάνομενος ὅτι τὸ ἐγχείρημα αὐτὸ ἦταν ἀπονενοημένο, εἶχε προσπαθήσει νὰ τοὺς μεταπείσει, ἰδιαιτέρως τὸν Giuseppe Miller ποὺ ἐκτιμοῦσε βαθύτατα. Ὁ φιλελεύθερος Ἰταλὸς ποιητὴς Giuseppe Regaldi⁴⁵, ποὺ διέμεινε γιὰ μεγάλο

39. Φραγκίσκος Βερτολίνης, *Ἱστορία τῆς Ἰταλικῆς Παλιγγενεσίας*, Κατὰ μετάφρασιν Χ. Ἀννίνου, τόμ. Α', Βιβλιοθήκη Μαρχαλῆ, Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Ἀθῆναις 1901, σσ. 149-150, σημ. 1.

40. Βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ κόσμος (1814-1914)*. Τὰ πολιτικά, διπλωματικά, οἰκονομικά, κοινωνικά πλαίσια καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις, ὅ.π., σ. 137.

41. Βλ. ὅ.π., σ. 164.

42. Βλ. Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, ὅ.π., σσ. 345-349.

43. Βλ. ὅ.π., σσ. 350-352.

44. Βλ. ὅ.π., σσ. 352-353.

45. Γιὰ τὸν Regaldi βλ. πρόχειρα τὸ σχετικὸ λῆμμα στὴν *Enciclopedia Italiana*, τόμ.

χρονικό διάστημα στην Κέρκυρα και γνωρίστηκε με τὸν Σολωμό, παραθέτει σὲ σύγγραμμά του αὐτολεξεῖ ὅσα σχετικά τοῦ ἐξομολογήθηκε ὁ ἴδιος ὁ ἔθνικός μας ποιητής. Συγκεκριμένα, τοῦ εἶπε: «Queli sventurati (...) stretti in alleanza coi fratelli Bandiera deliberarono di andare in Calabria a tentare grandi cose. Pria di partire con altri otto compagni del nobile e fatale proposito, intorno questa tavola mi furono commensali. Ho loro detto parole dolorose che presagivano un triste fine. —“Non vi domando”, loro dicevo, “non vi domando dove andate e che farete, perchè legati dal segreto. Pensate però che andate in paesi, di cui non conoscete i luoghi, e molti e gravi sono i pericoli da superare”. Quegl’infelici si guardavano l’un l’altro ripetendosi: —“Il conte ha ragione; ma dobbiamo andare: tale è il nostro destino”». Καὶ συμπλήρωνε ὁ Regaldi: «Cosi mi parlava [ὁ Σολωμός] singhiozzando, e grosse lagrime gli sgorgavano dagli occhi»⁴⁶. Προφανῶς ὁ ἔθνικός μας ποιητής εἶχε ἀκολουθῶς

28, σ. 985. Βλ. καὶ τὰ ἐλληνόθεμα (ποιητικά καὶ πεζά) κείμενά του: «Un cranio di Missolungi», «L’avvelenata di Zante», «Patmo», στὸν τόμο G. Regaldi, *Canti*, Decima edizione corretta ed accresciuta, Tipografia Scolastica di Sebastiano Franco e Figli, Torino 1858, σσ. 177-179, 254-259, 280-281, ἀντίστοιχα, «La Università di Corfù e Lord Federico de Guilford», στὸν τόμο G. Regaldi, *Canti e prose*, Tipografia Scolastica di Sebastiano Franco e Figli, Torino 1861, τόμ. Β', σσ. 202-211, «Il conte Dionisio Solomos», «Il conte Giovanni Capodistria», «Teofilo Cairi, il Socrate moderno», στὸν τόμο *Storia e letteratura*. Prose, Con Prefazione di Giosuè Carducci, Coi Tipi di Franc. Vigo Editore, In Livorno 1879, σσ. 342-371, 385-402, 430 κ.έ., ἀντίστοιχα. Ὁ Γεώργιος Ζαλοκώστας μετέφρασε στὰ ἑλληνικά τέσσερα ποιήματα τοῦ Regaldi («Θεὸς καὶ ἔρως», «Τὸ ὄνειρον τοῦ ποιητοῦ», «Αἱ γραφαί», «Ὁ Ἀδὰμ καὶ ἡ Εὐά»), βλ. Γεωργίου Ζαλοκώστα, *Ἔργα*, Πρόλογος καὶ σημειώματα Κώστα Καιροφύλα, Συνεργασία Γ. Ε. Ζαλοκώστα, Σύλλογος πρὸς Διαδόσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Βιβλιοπωλεῖον Ἰωάννου Ν. Σιδέρη, Ἐν Ἀθήναις, σσ. 353-365.

46. Giuseppe Regaldi, «Il Conte Dionisio Solomos», *Storia e letteratura*. Prose, δ.π., σ. 370. Καὶ σὲ δική μου μετάφραση: «Αὐτοὶ οἱ δυστυχεῖς, ἔχοντας συνωμοτήσει μὲ τοὺς ἀδελφοὺς Bandiera, ἀπεφάσισαν νὰ πᾶνε στὴν Καλαβρία γιὰ νὰ ἐπιχειρήσουν μεγάλη πράγματα. Πρὶν φύγουν μαζὶ μὲ ἄλλους ὀκτῶ φίλους τοὺς γιὰ τὸ εὐγενικὸ καὶ μοιραῖο ἐγχείρημά τους, κάθησαν γύρω ἀπὸ αὐτὸ ἐδῶ τὸ τραπέζι καὶ φάγαμε μαζὶ. Τοὺς εἶπα τότε τραγικὰ λόγια, προφητικά γιὰ τὸ φοβερὸ τέλος ποὺ τοὺς περίμενε. —“Δεν σὰς ζητάω” τοὺς ἔλεγα “δὲν σὰς ζητάω νὰ μοῦ πεῖτε ποῦ θὰ πᾶτε καὶ τί θὰ κάνετε, ἀφοῦ εἰστε δεμένοι μὲ ὄρκο. Σκεφθεῖτε μονάχα ὅτι θὰ πᾶτε σὲ μέρη ποὺ δὲν γνωρίζετε καὶ εἶναι πολλοὶ καὶ μεγάλοι οἱ κίνδυνοι ποὺ θὰ χρειασθεῖ νὰ ἀντιμετωπίσετε”. Ἐκεῖνοι οἱ δυστυχεῖς κοιτάζονταν ἀναμεταξύ τους, ἐπαναλαμβάνοντας τὰ ἐξῆς λόγια: “Ἐχει δίκιο ὁ κόντες, ἀλλὰ πρέπει νὰ πᾶμε. Αὐτὸ εἶναι τὸ πεπρωμένο μας”. (...) Αὐτὰ μοῦ ἀφηγεῖτο ἀνάμεσα σὲ ἀναφιλητά [ὁ Σολωμός], ἐνῶ χοντρά δάκρυα ξεχύνονταν ἀπὸ τὰ μάτια του». Πβλ. Giovanni Canna, *Dionisio Solomos. Uno studente dell’Università di Pavia negli anni 1815-1818*, δ.π., σσ. 55-56: «È noto che in Corfù si preparò la spedizione dei fratelli Bandiera nel quarantaquattro. Aveva il Solomos tenuto in casa per servitori o, com’egli soleva dire con espressione degna di uomo greco, aiutatori di sua casa, quattro operai italiani di quella spedizione partecipi. E prima che partissero,

πληροφορηθεῖ ὅτι ὁ ὑπὸ τῆς τοῦ μαχόμενος εἶχε βρεῖ πρῶτος ἀπ' ὅλους ἡρωικὸ θάνατο. Σχετικὰ μὲ τὴν αὐτοθυσίαν τοῦ Miller, σημειώνει ὁ Bertolini: «Παρὰ τὴν τεραστίαν ἀριθμητικὴν δυσαναλογίαν, καθιστῶσαν ματαίαν τὴν μάχην, οἱ ἄνδρεῖοι ἐκεῖνοι ἡγωνίσθησαν πόσον δ' ἐρρωμένως ἀντέστησαν μαρτυρεῖ το ἀπὸ 18 Ἰουλίου διάταγμα, δι' οὗ ὁ βασιλεὺς Φερδινάνδος ἀπένεμε παράσημα, μετάλλια, προβιβασμοὺς καὶ χρήματα εἰς πλείονας τῶν 170 στρατιωτῶν διὰ τὴν ἐν Ἀγίῳ Ἰωάννῃ ἐν Φιόρε συμπλοκὴν [19 Ἰουνίου 1844]. Ἐφονεύθη κατ' αὐτὴν ἐκ τῶν ὁπαδῶν τῶν Βανδιερῶν ὁ ἐργάτης Ἰωσήφ Μίλλερ (Miller) ἐπιλεγόμενος Χωλός, ἐκ Φορλίου, ἐξόριστος ἀπὸ τοῦ 1832»⁴⁷. Καὶ ὁ Niccolò Tommaseo μνημονεύει τὸ ἡρωικὸ τέλος τοῦ Miller: «Seguitavano verso San Giovanni in Fiore, uno ucciso, piu feriti, tutti presi e battuti, in catena a Cosenza»⁴⁸.

Α' Φάση τῆς Παλιγγενεσίας

Δὲν εἶναι ἄστοχῃ ἡ παρατήρηση τοῦ Bertolini, σχετικὰ μὲ τὴν ἐθνεγερτικὴ μουσικὴ τοῦ Verdi⁴⁹, ὅτι «ὁ *Ναβουχοδονόσορ* αὐτοῦ, οἱ *Λομβαρδοί*, ὁ *Ἑρνάνης*, ὁ *Ἀττίλας* ἦσαν οἰονεῖ τὸ μουσικὸν προανάκρουσμα τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1848»⁵⁰. Καὶ συμπλήρωνε: «Δὲν ἐξέλιπεν ἀκόμη χάριτι θεῖα ἡ γενεὰ τῶν Ἰταλῶν, ὅσοι παρευρισκόμενοι εἰς τοὺς πρῶτους θριάμβους τοῦ μεγάλου μουσουργοῦ ἡσθάνοντο ἀναπαλλομένην τὴν πατριωτικὴν των καρδίαν, ὅτε ἤκουον τὰ χορικὰ ᾄσματα: *Va pensiero ἢ Cara patria, già madre e regina*. Τὸ ᾄσμα τοῦ χοροῦ: *O Si-*

li volle commensali con altri otto dei loro compagni, e disse loro parole di grande affetto e di triste presagio, benediciendo con lagrime. Riconosceva la nobiltà del proposito, dubitava dell'esito; e veramente quegli animosi erano stati sconsigliati dall'uomo stesso che avevali accesi di patria carità, il sublime esule Giuseppe Mazzini. Ma non fu infecondo il sacrificio; e il Solomos, ogni volta che nei colloqui familiari ricordava quei generosi infelici, piangeva».

47. Φραγκίσκου Βερτολίνη, *Ἱστορία τῆς Ἰταλικῆς Παλιγγενεσίας*, β.π., τόμ. Α', σ. 314. Πβλ. τὸ κεφάλαιο-πίνακα «I Martiri del pensiero Italiano (Risorgimento e Irredentismo)», τοῦ συγγράμματος τοῦ Generale A. Pirajno, *Guida Storica politico-militare del Risorgimento Italiano*, Con Prefazione di Gino Damerini, Stabilimento Grafico U. Bortoli, Venezia 1931, σ. 83, ὅπου ἀνάμεσα στὰ ὀνόματα τῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἰταλικῆς Ἀνεξαρτησίας ἀναγράφεται καὶ τοῦ Miller: «Miller Giuseppe, da Forlì. Compagno di spedizione dei Fratelli Bandiera. Caduto nel conflitto di S. Giovanni in Fiore il 19 giugno».

48. Niccolò Tommaseo, *Diario intimo*, A cura di Raffaele Ciampini, Terza edizione migliorata e accresciuta, Giulio Einaudi Editore 1946, σσ. 459-460.

49. Βλ. πρόχειρα τὸ κεφάλαιο «Reception and politics», στὸν τόμο Roger Parker, *Verdi and his Operas*, Edited by Stanley Sadie, The New Grove Composers Series, London-New York 2000, σσ. 17-19.

50. Φραγκίσκου Βερτολίνη, *Ἱστορία τῆς Ἰταλικῆς Παλιγγενεσίας*, β.π., τόμ. Α', σ. 431.

gnore dal tetto natio ἐκ τοῦ μελοδράματος τῶν *Λομβαρδῶν* διέδωκεν ἡλεκτρικὸν κλονισμόν καθ' ἅπασαν τὴν αἰθουσαν τοῦ μεγάλου μεδιολανικοῦ θεάτρου, ὅτε ἐψάλλε διὰ πρώτην φοράν⁵¹, τὸ 1843. Ἀλλὰ καὶ ὁ μέγιστος Ἰταλὸς λογοτέχνης τῆς ἐποχῆς, ὁ Alessandro Manzoni, φλόγιζε μὲ φιλελεύθερα μηνύματα τὶς ψυχὰς τῶν ὁμοεθνῶν του⁵². Αὐτὸ θέλησε νὰ τὸ τονήσει καὶ ὁ Γεώργιος Μαρκοράς, ὅταν ἐμπνεύσθηκε τὸ στιχοῦργημά του «In morte di Alessandro Manzoni»:

*Savio gentil, all'anime
si volse intiepidite,
e del servaggio assiduo
l'aspre catene ordite
nell'adorna parabola
non timido colpi⁵³.*

Αὐτὴ τὴν ἐποχὴ μετέβη γιὰ νὰ σπουδάσει Νομικὰ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Πίζας ὁ πατρινὸς λόγιος Ἀνδρέας Ρηγόπουλος ποὺ κατόπιν διακρίθηκε ὡς ἀντιοθωνιστὴς πολιτικὸς καὶ σύναψε φιλία μὲ τὸν Tommaseo καὶ τὸν Crispi⁵⁴. Δηλωτικὴ τῶν φιλελεύθερων φρονημάτων του εἶναι μία ἐπιστολὴ ποὺ ἔγραψε στὶς 19/31 Ὀκτωβρίου 1842, ὅταν ἦταν φοιτητὴς στὴν Πίζα, μὲ παραλήπτῃ τὸν Χαραλάμπε ἢ τὸν Γεώργιο Τυπάλδο-Ἰακωβᾶτο. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, ὁ Ρηγόπουλος σημειώνει καὶ τὰ ἑξῆς: «Ἄ! πόσῃ ποίησιν ἀπαντῶ εἰς ἓνα μυστικὸν στεναγμόν των, ὅστις ἐκφεύγει τὰ χεῖλη των, καθ' ἣν στιγμὴν τὸ βλέμμα των πίπτει ἐπὶ τῶν δεινῶν τῆς εὐκλειοῦς πατρίδος των! Ἀλλ' εἶναι εἰς Θεός, καὶ ὁ Θεὸς σώζει! Naί· οἱ Ἰταλοὶ αἰσθάνονται τὰ δεινὰ των· ἡ ἀρχαία αὐτῶν ψυχὴ δὲν ἐξέλειπεν· ὑποκαίεται σιωπηλά, ἀπὸ τὰ σκότῃ τῆς τυραννίας, ὡς τὸ ἀρχαῖον καὶ αἰώνιον πῦρ τῆς Αἴτνης καὶ τοῦ Οὐεσουβίου των· καὶ εἰς τὸν λυπηρὸν καὶ μονήρη στεναγμόν των, ὅστις γογγύζει ὠραῖος ὑπὸ τὴν τραχεῖαν φωνὴν τοῦ δεσπότη, καταφρονοῦσιν, ὡς ὁ μέγας ἀνὴρ εἰς τὴν παράνομον δυστυχίαν του τὸν σκληρὸν

51. Ὁ.π., σ. 431, σημ. 1.

52. Βλ. τὸ κεφάλαιο «Alessandro Manzoni», στὸν τόμο τῆς ἀνθολογίας τοῦ Giulio Ferroni, *Storia e testi della Letteratura Italiana*, τόμ. Ζ': *Restaurazione e Risorgimento*, Mondadori Università, Milano 2003, σσ. 229-443. Βλ. ἐπίσης Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, 6.π., σσ. 335-337.

53. Γεωργίου Θ. Ζώρα, «Γεώργιος καὶ Γεράσιμος Μαρκορά», *Ἑπτανησιακὰ μελετήματα*, τόμ. Γ': *Θωμαζαῖος καὶ Ἑπτανήσιοι (ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία)*, [Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 45], Ἀθῆναι 1966, σσ. 68-69.

54. Σχετικὰ μὲ τὸν Ἀνδρέα Ρηγόπουλο, βλ. Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, Τρίτῃ Ἑκδοσίς συμπληρωμένη μὲ νέα στοιχεῖα καὶ εἰκόνας, Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου Πέτρου Χρ. Κούλη, Πάτραι 1995, τόμ. Β': *Μ-Ω*, στήλεις 1746-1758.

εκείνον, τὸν ἀπὸ βαρβάρους καταγόμενον, τὸν ζητοῦντα καὶ διὰ τῆς τρομερᾶς συκοφαντίας νὰ λυπήσῃ αὐτούς, ὡς ἄλλοτε καὶ ἡμᾶς τοὺς δυστυχεῖς Ἑλληνας· ἀλλ' ἦλθεν ἡ στιγμή δι' ἡμᾶς, καθ' ἣν ἀπηντήσαμεν εἰς αὐτὸν καταλλήλῳτατα καὶ εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς του ἐρρίψαμεν τέφραν καταφρονήσεως καὶ ἀπορίας! Ναί· ὦ Ἰταλία, πατρὶς τοῦ Δάντου καὶ τῶν Βρούτων! Πρὸς σέ ἐπροσέηλυσεν τὸ βλέμμα ἀνέκαθεν· αἱ ὑψηλαὶ ἀναμνήσεις σου ἐκίνησαν τὴν χορδὴν τοῦ στήθους μου καὶ ἔρωσ ἐνστιγχατικὸς πρὸς σέ με ὤθει· σ' εὔρισκον ὁμοίαν με τὴν πατρίδα μου· τὰς δύο ἄλλοτε ἐπίσης μεγάλας· μητέρας τῶν ἐπιστημῶν, τῆς ποιήσεως καὶ τοῦ πολιτισμοῦ· ἐχούσας τὸ αὐτὸ δαιμόνιον, τὴν αὐτὴν φύσιν, τὸν αὐτὸν οὐρανόν, ὅπου ὁ ἥλιος καίει γλυκύς, καὶ εἰς τὰς φλόγας του δίδει πιστὴν εἰκόνα τῆς ἐλευθερίας (...). Καὶ ὅμως ἐντὸς τῆς καρδίας μου ἀκούω τοὺς αἰῶνας γογγύζοντας βαθέως, ὡς εἰς τῆς ἀρχαίας Σιβύλλης τὸν προφητικὸν παλμόν· καὶ ὅχι μακρὰν βλέπω τὴν ἡμέραν ἀνατέλλουσας, καθ' ἣν ἡ Ἰταλία θὰ ἐγείρῃ τὴν ὑψηλὴν κεφαλὴν της καὶ δίδουσα τὴν μίαν χεῖρα εἰς τὴν χεῖρα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ἄλλην εἰς τὴν τῆς Γαλλίας, θὰ εἴπῃ "ἡμεῖς ἐχαράξαμεν τὸν ἀρχαῖον κόσμον· ἡμεῖς ἄς χαράξωμεν καὶ τὸν νέον!". Διελθὼν ἀρκετὰς τῆς Ἰταλίας πόλεις, ἔχω ἤδη τοὺς ὀφθαλμούς μου πλήρεις τῶν θλίψεων τῆς ὠραίας αὐτῆς χώρας, τῆς ὁποίας ἡ ὀλέθριος ὠραιότης ὥφειλε νὰ ᾔνοιξαι ὁ ἴδιος της δῆμιος· καὶ οἱ βάρβαροι τῶν συγκεχυμένων αἰώνων, ὡς νὰ τὴν εἶχον ὄνειρευθῇ, πρὸς ταύτην ἔστρεφον πάντοτε τ' ἄγρια βήματά των, ρίπτοντες ὀπίσθεν αὐτῶν τὸν κονιορτὸν τῆς καταστροφῆς"⁵⁵.

Καὶ ἀργότερα πάλι, «ὁ Ρηγόπουλος ὑποστήριξε ὅτι ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Ἰταλία, "αἱ δύο ἀδελφαί", εἶχαν κοινὴ ἱστορικὴ μοῖρα καὶ ἀποστολὴ νὰ διαδώσουν τὸν πολιτισμὸ στὸν κόσμον»⁵⁶. Ἀξίζει νὰ ἀναφέρουμε ὅτι στὴ μυθιστορηματικὴ βιογραφία τοῦ Ρηγόπουλου, ἡ Ρέα Γαλανάκη ἀφιερώνει ἀρκετὲς σελίδες στὴ λογοτεχνικὴ ἀνάπλαση τῆς ἐκρηκτικῆς κατάστασης ποὺ ἐπικρατοῦσε σὲ ὁλόκληρὴ τὴν Ἰταλία ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ ποὺ ὀδήγησε στὰ κινήματα τοῦ 1848. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν βάζει τὸν ἥρωα τοῦ μυθιστορηματός της, τὸν Ἀνδρέα Ρηγόπουλο, νὰ ἀναλογίζεται τίς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ ξέσπασμα αὐτῶν τῶν κινήματων⁵⁷. Ἐπίσης ὁ μυθιστορηματικὸς ἥρωας (καθὼς

55. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, «Ἐνα ἀνέκδοτο γράμμα τοῦ Ἀνδρέα Ρηγόπουλου (1821-1889)», *Τόμος Τιμητικὸς Κ. Ν. Τριανταφύλλου*, Πάτρα 1990, σσ. 155-156.

56. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ Ἰταλικὴ Ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα (1859-1862)*, ἔ.π., σ. 102.

57. Ρέα Γαλανάκη, *Θὰ ὑπογράφω Λοῦί. Μυθιστόρημα*, Δεύτερη ἔκδοση, Ἐκδόσεις Καστανιώτη, Ἀθήνα 2005, σσ. 78-79: «Λίγο πρὶν ἀπὸ τὰ Χριστούγεννα τοῦ 1843 τὸ ὄνομά μου γράφηκε στὸ κατάστιχο τῶν πτυχιούχων τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πίζας με τίς ἐνδείξεις Patrasso-Giurisprudenza. Ἐγραψα κι ἐγὼ ἀμέσως στὸν πατέρα μου, γιὰ νὰ τοῦ γνωστοποιήσω τὸ γεγονός, καθὼς καὶ ὅτι δὲν θὰ ἐπέστρεφα ἀμέσως. Εἶχα ἀκόμη μερικὲς δουλειές. Ἐπρόκειτο γιὰ τὴ μεγάλη ἐκδήλωση ποὺ ἐτοιμάζαμε στὸ θέατρο τῆς Πίζας, μὰ δὲν

ἴσως καὶ ὁ πραγματικὸς διανοοῦμενος) διερωτᾷτο γιατί δὲν εἶχε πάρει τὴν ἀπόφαση νὰ ξαναγυρίσει στὴν Ἰταλία, τὸ 1848, γιὰ νὰ πολεμήσει στὸ πλευρὸ τῶν ἐξεγερμένων πατριωτῶν⁵⁸. Καὶ ὅταν πλέον οἱ ἐπαναστάσεις καταπνίγηκαν στὸ αἶμα, ὁ Ρηγόπουλος συγκλονίσθηκε, συμμεριζόμενος τὸν πόνο καὶ τὴν ἀπογοήτευση τῶν Ἰταλῶν⁵⁹.

Ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἀφορμὴ γιὰ τὸ ξέσπασμα τῆς Ἰταλικῆς Παλιγγενεσίας στάθηκε, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1847, ἡ αἰφνίδια κατάρληψη ἀπὸ τοὺς Αὐστριακοὺς τῆς Φερράρας, ἡ ὁποία ἀνῆκε στὸ παπικὸ κράτος⁶⁰. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ πυροδότησε ἐξεγέρσεις ποὺ ᾄδον ἀπὸ καιρὸ εἶχαν καλλιεργηθεῖ σὲ ὅλη τὴ χερσόνησο⁶¹. Μὲ

τοῦ ἔγραφα λέξη, ἀφοῦ οἱ ἐπιστολές μας λογοκρίνονταν. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγον οὐδέποτε τοῦ εἶχα γράψει γιὰ τὶς ὑποψίες τῆς Ἰταλικῆς ἀστυνομίας, τὸν παράνομο Τύπο, τὶς ἐρευνες στὰ σπίτια τῶν φοιτητῶν, τὶς συλλήψεις, τὶς δίκες, τὶς ἀπελάσεις, τὴν ἀπαγόρευση νὰ ἐμφανίζονται δρισμένοι ἀπὸ ἐμᾶς στὸ θέατρο καὶ σὲ γνωστὰ καφενεῖα. Τὰ γινώριζε, ἄλλωστε, ἀπ' ἄλλου. Οὔτε γιὰ τὰ περίφημα τυπογραφεῖα-βιβλιοπωλεῖα, ποὺ δέχονταν συχνὰ τὶς ἐπισκέψεις κομισαρίων, διότι ἐκεῖ ὁσφραίνονταν τὴ δράση ὅσων Ἑλλήνων φοιτητῶν ἀνῆκαν στὴν πατριωτικὴ ἑταιρεία *Giovine Italia*».

58. Ὁ.π., σ. 103: «Τί μὲ εἶχε κρατήσει τὸ 1848 μακριὰ ἀπὸ τὸ πεδίο τῶν μαχῶν στὶς εὐρωπαϊκὲς πόλεις ἀφήνοντάς μου μόνο τὴ μελαγχολία τῆς ἡττας, ὅταν ἀργότερα ταξίδεψα ἐκεῖ; Ὁ φόβος τοῦ αἵματος, συνηθισμένος στοὺς πῦλ θαρραλέους λογίους; Ὁ φόβος μὴν παραφρονήσουν οἱ ιδέες, ἀφοῦ σὲ ἐξαιρετικὰ γεγονότα μποροῦν καὶ αὐτὲς ν' ἀρχίσουν νὰ καλπάζουν, παρασφρόντοντας σὲ ἄγνωστα μονοπάτια κάθε τους προηγούμενη διατύπωση;».

59. Ὁ.π., σσ. 106-107: «Ἡ συντριβὴ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ιδεῶν μας στὴν Ἰταλία μὲ συνέθλιβε καὶ ἐμένα. Κουβεντιάζοντας μαζί τους ὠρίμαζε μέσα μου ἡ σκέψη πὼς ἔπρεπε νὰ δράσω γρήγορα, ξεπερνώντας τὴν ταχύτητα τῶν γεγονότων. Ντρεπόμενος, ὅτι δὲν εἶχα βρεθεῖ στὰ ὁδοφράγματα. (...) Ἐβλεπα ἐφιάλτες· ἐφιάλτες νὰ τοὺς πῶ; Μιὰ νύχτα ὀνειρεύτηκα τὸν ἴδιο τὸν Ἰωσήφ Ματσίνι, τὸν φλογερὸ ἡγέτη τῆς Ἰταλικῆς Ἐπανάστασης, ὅτι ἦρθε σπίτι μου καὶ μοῦ ζήτησε νὰ τὸν κρύψω στὴν Πάτρα μέχρι τὸ πρωί, ποὺ θ' ἀναχωροῦσε. Ὑπέθετα πὼς, ὅπως εἶχε κάνει καὶ παλιότερα, θὰ κατέφευγε στὴν Ἑλβετία, ὥσπου νὰ τὸν ἀπελάσουν καὶ πάλι ἀπὸ κεῖ. Δὲν ἤξερα τὸ πρόσωπό του. Ὅσο εἶχα μείνει στὴν Ἰταλία δὲν ἔτυχε φυσικὰ νὰ συναντήσω τὸν περίφημο καρμπονάρο, τὸν ἱδρυτὴ τῆς «Νέας Ἰταλίας». Οὔτε ὑπῆρχε εἰκόνα τοῦ προσώπου του. Εἶχα μόνο τὴν αἴσθηση πὼς τ' ὄνομά του πετοῦσε χαμηλά, σὰν τὰ πουλιὰ πρὶν ἀπ' τὴν καταιγίδα. Δὲν τὸν ἤξερα· καὶ ὅμως μοῦ φάνηκε τὸ ἄγνωστο πρόσωπό του κουρασμένο στ' ὄνειρο. Ἰσως διότι εἶχα μάθει ἀπὸ τοὺς κυνηγημένους ὁπαδοὺς του πὼς ἡ κρίση του ἦταν ἀσθενική. Καὶ πὼς τὸν εἶχαν καταβάλει ἀφενὸς ἡ ἡττα στὸ Μιλάνο, ὅπου εἶχε σπεύσει ἀπὸ τὰ ξένα γιὰ ν' ἀναγκαστεῖ ταχύτατα νὰ ξαναφύγει, καὶ ἀφετέρου ἡ πώση τῆς Ρώμης, ὅπου ἐπίσης εἶχε σπεύσει καὶ ὡς μέλος τῆς τριανδρίας τὴν εἶχε ὑπερασπισταί ἀπὸ τὰ γαλλικὰ στρατεύματα. Ἀνθρωπος δὲν ἐγνώριζε ποῦ περιπλανιόταν ἔκτοτε. Τότε ἔτυχε νὰ τὸν ὀνειρευτοῦ».

60. Βλ. Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, 8.π., σ. 358.

61. Βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιραπλῆς, *Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ κόσμος (1814-1914)*. Τὰ πολιτικά, διπλωματικά, οικονομικά, κοινωνικά πλαίσια καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις, 8.π., σ. 192: «Ἀπὸ τὴ Σικελία, ὅπου πρωτοᾶρχισε τὸν Ἰανουάριο, ἡ ἐπανάσταση ἀπλώθηκε ταχύτατα καὶ σ' ὅλα τὰ ἄλλα ἀνεξάρτητα κράτη. Οἱ μονάρχες τοὺς ὑποχρεώθηκαν νὰ χορηγήσουν συντάγματα.

παραστατικό τρόπο, ὁ Στέφανος Κουμανούδης περιγράφει στὸ ποίημά του «Αἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848» τὸ ξέσπασμα τῶν κινημάτων αὐτῶν:

*Μαλακῶν ἁσμάτων φίλοι, ἐκ καρδίας σᾶς λυποῦμαι,
ἐὰν χύνω τὴν ἀνίαν εἰς τὰ ὄτα σας· ἀλλ' ὅμως
ἄλλα δὲν μ' ὑπαγορεύει τῶν καιρῶν αὐτῶν ὁ τρόμος,
χορδὴν ἄλλην δὲν θὰ κρούσω, καὶ συγγνώμην ἐξαιτοῦμαι.*

*Φωνὴ αἵματος βαρεῖα πρὸς τὸν οὐρανὸν ὑψοῦται
τῶν ἀδίκως θλιβομένων ἀπὸ τοὺς κριτὰς τοῦ κόσμου·
τὴν φωνὴν αὐτὴν ἀκούσας ἐλυπήθη ὁ Θεός μου,
κ' ἡ βολὴ του ἐν τῷ κόσμῳ κραταιῶς διατρανοῦται.*

*Ἀλλὰ πῶς; ὡς αὖρα ἴσως σιγανὴ Ζεφύρου πνέει,
ἢ ὡς δρόσος τῆς πρωῒας τὴν μητέραν γῆν καλύπτει;
Ὅχι· ὡς σφοδρὸς τυφὼν τις καὶ ραγδαῖος ὄμβρος πίπτει
κι' ὀργῆς πλήρης μὲ τὸ πλῆθος ἀστραπῶν καὶ βροντῶν καίει.*

*Αἱ κινήσεις τί εἶν' ἄλλο τῶν ἐθνῶν αἱ τροπαιοῦχοι;
Πατρικῶς ἐδλογημένοι οὐρανόθεν προχωροῦσι
καὶ νικῶσαι τὰς χρονίους ἀνομίας ἀκυροῦσι.
Ἴδε, ἴδε πόσοι πίπτουν θρόνων ἄνομοι κληροῦχοι!*

*Ἔπесαν, διότι νέφος ζοφερὸν μονογνωμίας
κατεσκότιζε τὴν ὄψιν καὶ αὐτῶν καὶ τῶν συμβούλων,
ἔπесαν, διότ' εἰς ὄλους ἀγενῆ καρδία δούλων
ἐνυπάρχουσαν ἐφρόνουν μετὰ πλείστης βοηθείας.*

*Ἀλλὰ σύ, νικήτριά των, κραταιὰ Ἐλευθερία,
ζῆς ἀκόμη, καθὼς ἔζης κ' εἰς τοὺς πρὶν κλεινοὺς αἰῶνας,
καὶ λαοὺς ὅταν ἐξέλθης νὰ καλέσης εἰς ἀγῶνας,
μυριάριθμοι συρρέουν εἰς τῆς μάχης τὰ πεδία⁶².*

Ὁ βασιλιάς τῆς Σαρδηνίας Carlo Alberto δὲν ἄργησε νὰ ταχθεῖ στὸ πλευρὸ τῶν ἐξεγερμένων Ἰταλῶν, δηλώνοντας ὅτι θὰ κατέφευγε στὰ ὅπλα προκειμένου

⁶¹ Ἐπειτα, ἐπαναστάτησε μὲ τὴ σειρά του καὶ τὸ βασίλειο τῆς Λομβαρδίας-Βενετίας, ποὺ ἀποτελοῦσε αὐστριακὴ κτῆση.

⁶² Στέφανος Κουμανούδης, «Αἱ ἐπαναστάσεις τοῦ 1848», στὸν τόμο *Ποιητὰ τοῦ 19 αἰῶνα*, β.π., σ. 71.

νά επιτευχθεῖ ἡ πολυπόθητη ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση. Μάλιστα, στὶς 8 Φεβρουαρίου 1848, θέλοντας νὰ διατρανώσει τὰ φιλελεύθερα πιστεύω του, μετέτρεψε τὴν ἀπολυταρχικὴ σὲ συνταγματικὴ μοναρχία, δημοσιεύοντας καταστατικὸ χάρτη. Μὲ τὴν εὐστοχὴ αὐτὴ κίνησή του, ὅχι μόνον προβλήθηκε ὡς ὁ ἀδιαφιλονίκητος πατριώτης-ἡγεμόνας τῆς Ἰταλίας, ἀλλὰ καὶ πρόλαβε νὰ ἀποτρεφῇ ἐπαναστάσεις γιὰ ἀπόκτηση συντάγματος, ὅπως εἶχε συμβεῖ τρία χρόνια νωρίτερα στὴν Ἑλλάδα, στὶς 3 Σεπτεμβρίου 1843⁶³.

Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι καὶ ἄλλοι ἡγεμόνες τῆς ἰταλικῆς Χερσονήσου, ὅπως ὁ Pio IX, ὁ Ferdinando τῶν Δύο Σικελιῶν καὶ ὁ μέγας δούκας τῆς Τοσκάνης Leopoldo τὸν μιμήθηκαν, θεωρῶντας σκόπιμο νὰ παραχωρήσουν Συντάγματα γιὰ νὰ ἀποφύγουν τυχὸν ἐξεγέρσεις⁶⁴. Καὶ ὁ Σολωμὸς ποὺ πάντα ἐξακολουθοῦσε νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις στὴν Ἰταλία, σὲ ἐπιστολὴ ποὺ ἔστειλε, τὴν 25ῃ Μαρτίου τοῦ 1848, πρὸς τὸν ἀδελφὸ του Δημητρίο, καυτηρίαζε τοὺς ἡγεμόνες γιὰ τὴ δῆθεν φιλολαϊκὴ, ἀλλὰ κατὰ βάσιν ὑποκριτικὴ αὐτὴ χειρονομία ποὺ ἐπινόησαν προκειμένου νὰ κατευνάσουν τὰ πλήθη: «Su tutte le parti della terra cadono le rivoluzioni come stormi passere⁶⁵. In verità che bel pensiero era quello di un certo numero di Signori d'impedire i bei destini dell'uomo. Come fecero presto a farsi buoni eh?⁶⁶ Ma i pasticci saranno grandi e le lotte:

63. Βλ. Γιώργος Ο. Ἀναστασάδης, «*Ἡ τῆς Τρίτης Σεπτεμβρίου ἐν Ἀθήναις Ἑθνικὴ Συνέλευσις (1843-1844). Ἡ ἱστορικὴ φυσιογνωμία της καὶ οἱ διαδικασίες δημιουργίας τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844*», University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1992.

64. Γιὰ τὶς πολιτικὲς συνθήκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν πρὶν ἀπὸ τὸ ξέσπασμα τῶν κινημάτων τοῦ 1848, καθὼς καὶ γιὰ τὴν κατάστασι ποὺ διαμορφώθηκε ἀμέσως μετὰ, βλ. Pier Luigi Ballini, «*Elites, popolo, assemblee: le leggi elettorali del 1848-'49 negli stati pre-unitari*», στὸν συλλογικὸ τόμο *1848-1849 Costituenti e Costituzioni. Daniele Manin e la repubblica di Venezia*, a cura di Pier Luigi Ballini, Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Venezia 2002, σσ. 107-224.

65. Γιὰ τὴν ταχύτητα μὲ τὴν ὁποία ἐπεκτάθηκαν σὲ ὅλη σχεδὸν τὴ χερσόνησο οἱ ἐπαναστατικὲς κινητοποιήσεις, σὰν σμήνη περιστερῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιτυχὴ σολωμικὴ παρομοίωση, βλ. Stuart J. Woolf, «*La storia politica e sociale*», στὸν συλλογικὸ τόμο *Storia d'Italia*, τόμ. Γ', β. π., σ. 383: «*La straordinaria rapidità con cui il moto rivoluzionario era dilagato sembrava confermare il sospetto che si trattasse di una vasta trama preordinata. Ma nonostante gli illustri filoni che potevano essere evocati, per le dottrine cospirative, almeno a stare alla spiegazione che il gesuita Barruel aveva dato della rivoluzione francese, la spiegazione più convincente andava cercata nella possibilità di più rapidi contatti assicurata dalle ferrovie e dallo sviluppo delle poste. In realtà, l'immediato successo delle rivoluzioni stava a indicare l'intima debolezza dei regimi assoluti e il malcontento largamente diffuso, piuttosto che l'esistenza di un'organizzazione rivoluzionaria internazionale*».

66. Γιὰ τὶς εὐспеυσμένες ἀποφάσεις τῶν ἡγεμόνων νὰ χορηγήσουν συντάγματα στοὺς

lo sappiamo anche noi; ma alla fine il frutto sarà il bene)⁶⁷. 'Αλλά και ὁ στρατηγὸς Μακρυγιάννης παρακολουθοῦσε τὶς ἐξελίξεις στὴν Ἑσπερία, διαβλέποντας ὅτι αὐτὲς θὰ ἐπηρέαζαν τὴν πολιτικὴ κατάσταση στὴν Ἑλλάδα, καὶ προέλεγε στὸν Ὅθωνα ὅτι θὰ δημιουργοῦνταν καὶ ἐδῶ ἀντίστοιχα ἐπαναστατικὰ κινήματα: «Ὁ ἀγέρας ὅπου φυσάει εἰς τὴν Εὐρώπῃ (...) ἀναποδογύρισε βατ'ζέλα. Ἐμεῖς εἴμαστε μισὴ φελοῦκα· καὶ θὰ μᾶς πάρῃ αὐτὸς ὁ κακὸς ἀγέρας καὶ δὲν θὰ ἰδοῦμεν ὁ ἓνας τὸν ἄλλον»⁶⁸. Ἀπὸ τὰ κινήματα αὐτὰ ἐμπνέεται καὶ ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος τὴν Ἑλληγεγερσία του. Στὸν «Πρόλογο» ποὺ προτάσσει, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν Ὅθωνα, τὸν προτρέπει νὰ ἀκολουθήσει τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰταλοῦ βασιλιᾶ, το-νίζοντας μεταξὺ ἄλλων: «Καὶ σὺ ὦ μονάρχα τῆς Ἑλλάδος! ἄκουσον καὶ σήμερον τὴν ἐλευθεράν φωνήν μου (...) καθὼς ὁ Ἀλβέρτος τῆς Σαρδίας κινεῖται βασιλεὺς ὀπλοφόρος ὑπὲρ τῆς Ἰταλικῆς ἐνότητος, ἀνάγκη νὰ ἐξέλθῃς βασιλεὺς ὀπλοφόρος ὑπὲρ τῆς Ἑλληνικῆς ἐνότητος»⁶⁹. Καὶ στὸ στιχοῦργημα ποὺ ἀκολουθεῖ, μὲ τίτλο «Ὁ Ἅγιος Τάφος ἡ ἡ Ἀνάστασις τοῦ Γένους», προτρέπει τοὺς Ἕλληνες:

*Μεγάλην μίαν ἔλθετε νὰ πλάσωμεν Ἑλλάδα,
καὶ Κράτους ἐκ λαῶν πολλῶν
μεγάλην μίαν ἔλθετε νὰ πλάσωμεν Μονάδα!
Δὲν βλέπετε τὸν Ἰταλόν;
Ἐνότητα Ἰταλικὴν εἰς αἵμα του ζυμόνει*⁷⁰.

ἐξεγερμένους ὑπηκόους τους, ἀπόφασις ποὺ τὶς ψέγει ὁ Σολωμός, θεωρώντας ὅτι ἔγιναν ἐκ τοῦ πονηροῦ, βλ. Stuart J. Woolf, «La storia politica e sociale», στὸν συλλογικὸ τόμο *Storia d'Italia*, τόμ. Γ', β.π., σ. 393: «Le costituzioni frettolosamente concesse dopo le rivoluzioni in Sicilia e a Napoli furono il tardivo riconoscimento, da parte dei sovrani, della necessità di appoggiare i moderati prima che le cose precipitassero al peggio. Ferdinando delle Due Sicilie concesse la costituzione il 29 gennaio, Leopoldo di Toscana l'11 febbraio, Carlo Alberto fra il 4 e il 5 marzo, Pio IX il 14 marzo, e perfino Carlo II di Parma tentò di salvare il trono con la promessa all'ultimo momento di una costituzione (29 marzo). Tutte queste costituzioni erano modellate su quella francese del 1830, sebbene fossero state promulgate, in generale, dopo la caduta di Luigi Filippo».

67. Διονυσίου Σολωμοῦ, «[Ἐπιστολὴ 117]», Ἀπαντα, τόμ. Γ': Ἀλληλογραφία, Ἐπιμέλεια-Μετάφραση-Σημειώσεις Λίνου Πολίτη, Ἰκαρος 1991, σ. 388 (πβλ. μετάφραση στὰ Ἀπαντα, τόμ. Γ', β.π., σσ. 389-390). Καὶ σὲ δική μου μετάφραση: «Σὲ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς γῆς ξεσποῦν οἱ ἐπαναστάσεις, ὅπως ὁρμοῦν τὰ σμήνη τῶν σπουργιῶν. Μὰ τὴν ἀλήθεια τί ὠραία πονηριὰ σκαρφίστηκαν κάποιου ἡγεμόνες γιὰ νὰ ἀναχαιτίσουν τὰ ὠραία πεπρωμένα τοῦ ἀνθρώπου. Πῶς βιάστηκαν νὰ γίνουν καλοὶ! Ἀλλὰ οἱ ἀναταραχὲς καὶ οἱ συγκρούσεις θὰ εἶναι μεγάλες. Τὸ γνωρίζουμε ἀκόμη καὶ ἐμεῖς. Ἀλλὰ στὸ τέλος ὁ καρπὸς θὰ εἶναι καλός».

68. Ἰω. Μακρυγιάννη, Ἀπομνημονεύματα, Ἐπιμέλεια Ἰω. Βλαχογιάννη, Ἐν Ἀθῆναις 1908, τόμ. Β', σ. 443.

69. Ἀλεξάνδρου Σούτσου, Ἡ Ἑλληγεγερσία, Ἐν Ἀθῆναις 1848, σσ. 4-5.

70. Ὁ.π., σ. 13.

Στὸ μεταξύ, στὶς ἀρχὲς τοῦ 1848, ἐπαναστάτες εἶχαν κυριαρχήσει στὸ Παλέρμο καὶ εἶχαν ἐπικρατήσει σὲ ὁλόκληρη τὴ Σικελία⁷¹. Ὁ Ροῖδης σὲ ἀφήγημά του, ἀνέφερε ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ «ἐμίσουν οἱ Σικελοὶ τοὺς Νεαπολίτας ὅσον οἱ Πολωνοὶ τοὺς Μοσχοβίτας. Καὶ ὄχι μόνον τοὺς ἀπεστρέφοντο ὡς ἀλλοφύλους καὶ τυράννους, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐπεριφρόνουν ὡς ἀνάνδρους»⁷². Ὡστόσο, ἀκόμη καὶ στὴ Νεάπολη ξεσηκώθηκε τὸ πλῆθος γιὰ ἀπόκτηση συνταγματικῶν προνομίων. Ἐναντίον τοῦ αὐταρχισμοῦ τῶν Αὐστριακῶν καὶ τοῦ Ferdinando τῶν Δύο Σικελιῶν στρέφονται οἱ στίχοι τοῦ Ἰωάννη Καρασούτσα, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐπαινεῖται ἡ προσωρινὰ ἐκδηλωθεῖσα τότε φιλολαϊκὴ πολιτικὴ τοῦ Pio IX:

Ἐκεῖ εἰς τοὺς εὐδαίμονας ἀγροὺς τῆς Λομβαρδίας
τὰ νῶτα στρέφουν οἱ αἰσχροὶ στρατοὶ τῆς τυραννίας,
τὰ νῶτα εἰς τὸν φοβερὸν τῆς Ἰταλίας Ἄσπην.
Ὁ Πίος χέει ἐπ' αὐτοῦ τὴν ἱεράν του χάριν (...) *Νεάπολις. Νεάπολις!* Εἰς τὰς ἀκτὰς σου ποῖα
ζοφώδης νῦξ καὶ οἰμωγὴ ἀνθρώπων ἀπαισία;
Μὴ τὸ βαθὺ Βεσούβιον ἐκ νέον ἐξερράγη,
καὶ ἄλλας πόλεις ἔρχεται ἡ λάβα του νὰ φάγη;
Σῶμα μὲ σῶμα, ἀπνευστί, δι' ὅπλων, δι' ὁδόντων,
μάχονται καὶ ἀνακινοῦν ἀέρα, γῆν καὶ πόντον
ὁ δαίμων τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς ἐλευθερίας
κ' ὁ δαίμων τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τῆς κτηνώδους βίας⁷³.

71. Γιὰ τὴν ἐπανάσταση ποὺ ξέσπασε στὸ Παλέρμο ἐναντίον τοῦ Ferdinando, βλ. Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, β.π., σ. 359: «Questa prese le mosse da Palermo, dove un moto insurrezionale a carattere abbastanza improvvisato e popolare, iniziato nella giornata del 12 gennaio, venne ingrossando per via e coinvolgendo anche la borghesia e l'aristocrazia, unite, pur nell'antagonismo dei loro interessi e dei loro orientamenti, dalla comune propensione e tradizione autonomistica. Ai primi di febbraio tutta l'isola, tranne la fortezza di Messina, era controllata dagli insorti, un governo provvisorio siciliano costituito e proclamata la decadenza della dinastia dei Borboni. Frattanto il fermento rivoluzionario aveva passato lo stretto e si era comunicato alle province del Mezzogiorno continentale e in particolare alla penisola del Cilento. Il 29 gennaio Ferdinando II era costretto a sottoscrivere l'impegno di concedere la costituzione».

72. Ἐμμανουὴλ Ροῖδης, «Ἱστορία ἐνὸς τουφεκισμοῦ», *Ἀπαντα*, τόμ. Ε': 1894-1904, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ἀλκίης Ἀγγέλου, Ἐκδοτικὴ Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1978, σ. 164. Μία πρώτη ἀνίχνευση ὀρισμένων ἀπηχήσεων ποὺ εἶχε τὸ Risorgimento σὲ Ἑλλήνες λογοτέχνες βλ. στὸ ἔρθεο τοῦ Ἰωάννη Δημ. Τσόλκα, «Ὁ ἑλληνο-ιταλικὸς ἀντρωτισμὸς στὸ 2ο μισὸ τοῦ 19ου αἰῶνα, μέσα ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ βλέμμα», *Τὰ Αἰτωλικά*, τεύχ. 10, Ἰανουάριος – Ἰούνιος 2008, σσ. 110-135.

73. Ἰωάννης Καρασούτσας, «Ἡ Ἰταλία τοῦ 1848», στὸν τόμο *Ποιητὰι τοῦ 19 αἰῶνα*, β.π., σσ. 157-158.

Ἀλλὰ καὶ στὰ βόρεια, στὸ Μιλάνο, οἱ ἐξεγερθέντες πατριῶτες σημείωναν νίκες. Ὑστερα ἀπὸ πενθήμερο ἀγώνα, στὶς 23 Μαΐου 1848, ἐκδίωξαν τοὺς Αὐστριακοὺς⁷⁴, καὶ στὴ συνέχεια τὴ διοίκηση διαφόρων πόλεων τὴν ἀνέλαβαν κοινοτικὲς ἀρχές. Ἐπίσης στὴ Βενετία συγκροτήθηκε δημοκρατικὴ κυβέρνηση, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Daniele Manin. Οὐμίζουμε ὅτι γιὰ νὰ καυτηριάσει τὴν αὐστριακὴ δεσποτεία, ὁ Στέφανος Κουμανούδης εἶχε συνθέσει ἕνα σονέτο, τρία χρόνια νωρίτερα, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1845, ὅταν εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴ Νύμφη τοῦ Ἀδρία:

*Ταπεινωμένη νύμφη Βενετία
τὴν τύχην ἔσχες, φεῦ, τοῦ κορασίου,
ἥτις τὴν χεῖρα ἀκαλλοῦς νυμφίου
φιλεῖ, καθὼς προστάζει πατρὸς βία.*

*Πλὴν τίς ψυχὴ ἢ τίς ψυχρὰ καρδιά
δὲν σπένδει τότ' ἐπὶ τοῦ ἱερείου
τοῦ θλιβεροῦ, σπονδὴν ἐνὸς δακρύου;
Καὶ δὲν μισεῖ τὸν ὅστις ἦν αἰτία;*

*Ἐκεῖνος ὁ ἀνέραςτος νυμφίος
καὶ μισητὸς εἰς πάντας, καλὸν ἦτο
ἂν κρύβετο στὰ βάθη τοῦ Ταρτάρου·*

*τὴν συμβουλὴν αὐτὴν κ' ἐγὼ ἀνδρείως
τὴν ἐβροντοῦσα, ἂν ἄλλος ἐφοβεῖτο,
στὰ ὧτα Ἀουστρίας, τῆς βαρβάρου⁷⁵.*

Γενικὰ οἱ ἐξελιξιμοὶ ἦταν ραγδαῖες: ὁ ἴδιος ὁ Carlo Alberto, στὶς 25 Μαρτίου 1848, τέθηκε στὸ πλευρὸ τῶν ἐπαναστατῶν, μὲ 90.000 ἄνδρες, ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ Πεδεμόντιο, τὸ Παπικὸ Κράτος, τὴν Τοσκάνη, τὴ Μόντενα, τὴν Πάρμα, καὶ ποὺ εἶχαν ἀνάμεσά τους πολλοὺς γαριβαλδινούς. Τὰ γεγονότα αὐτὰ

74. Βλ. Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, β.π., σ. 360.

75. Στεφάνου Α. Κουμανούδη, *Ἡμερολόγιον 1845-1867*, Μεταγραφὴ Στέφανος Ν. Κουμανούδης, Ἐπιμέλεια-Ἐπιλεγόμενα Ἀγγελος Π. Ματθαίου, Ἰκαρος 1990, σσ. 28-29. Βλ. ἐπίσης Bruno Lavagnini, «Venezia nella poesia neogreca. Una collana di sonetti dedicata a Venezia da Stefano Koumanoudis», *Atakta. Scritti minori di filologia classica, bizantina e neogreca*, Palumbo, Palermo 1978, σσ. 513-516. Πβλ. Silvio Giuseppe Mercati, «Venezia nella Poesia Neo-greca», στὸν συλλογικὸ τόμο *Italia e Grecia. Saggi su le due civiltà e i loro rapporti attraverso i secoli*, Prefazione di Balbino Giuliano, Felice Le Monier, Firenze 1939, σ. 336.

ἐνέπνευσαν τότε στὸν Σολωμὸ ἓνα πεζόμορφο σχεδιάσμα πού τὸ ἔγραψε στὰ ἰταλικά, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν τοῦ ἔδωσε ποτὲ ὀριστική μορφή: «Oh gioia, si popola il deserto d'Italia, e torna grande com'era! Atterratevi, o genti, e baciata la terra fervidamente, la terra piena di bontà e di bellezza. Baciatala lungamente con anima esultante, e all'alzare degli occhi vostri pieni di pianto, vedrete con meraviglia la città edificata. Da tutte le parti essa manda le armonie tutte dei cieli, perchè veramente è la città d'Italia. Il vero e il grande, il buono ed il santo svelano pienamente tutti i loro misteri, come il fioretto che s'apre»⁷⁶. Μὲ τὸν δικό του γλαφυρὸ τρόπο περιγράφει καὶ ὁ Ἑμμανουὴλ Ροῖδης τὸ ἐπαναστατικὸ κλίμα πού ἐξαπλώθηκε τότε σὲ ὅλη τὴν ἰταλική Χερσόνησο: «Εἰς τοιαύτην εὐρισκόμην πνεύματος διάθεσιν, ἐν Γενούῃ κατοικῶν, ὅτε ἐξερράγη αἰφνης ἡ σύμπασαν κλονήσασα τὴν Ἰταλίαν ἐν ἔτει 1848 ἐπανάστασις. Οἱ ἱερεῖς καὶ ἡ θρησκεία συμπεριελήφθησαν, ὡς συμβαίνει κατὰ πάντας τοὺς ἐν τῇ Δύσει πολιτικούς σπαραγμούς, εἰς τὸ κατὰ τῶν βασιλείων καὶ τῆς τυραννίας ἀνάθεμα. Πνεῦμα πονηρὸν ἐπλανᾶτο ἀπὸ τινων ἡδῆ ἐτῶν ἐπὶ τῆς ἀτυχοῦς ταύτης χερσονήσου, δυσαρέσκειαν, ἀπειθείαν καὶ ἄσβεστον ἐλευθερίας δίψαν εἰς ὅλας τὰς καρδίας ἐμφυσῶν. Ἐτρίζον οἱ θρόνοι ὡς ἔτοιμοι νὰ καταπέσωσιν, ἔτρizon δυνατώτερα τῶν βασιλείων οἱ ὀδόντες, Λέξεις δυσηγῆς καὶ ἀσυνήθεις εἰς τὰ ἰταλικά ὦτα· σύνταγμα, ἔθνοφυλακή, ἐλευθεροτυπία, κοινοκτημοσύνη ἀντήχουν πανταχόθεν ὡς ἐχιδνῶν συριγμοί»⁷⁷.

Τὰ γεγονότα ὅμως εἶχαν τραγική γιὰ τοὺς Ἰταλοὺς κατάληξη, καθότι ὁ

76. Διονυσίου Σολωμοῦ, «[Σχεδιάσμα]», Ἄπαντα, τόμ. Β', ὅ.π., σ. 237 (πβλ. μετάφραση στὰ Ἄπαντα, τόμ. Β', Παράρτημα, ὅ.π., σσ. 120-121). Καὶ σὲ δική μου μετάφραση: «Ὅ τι χαρά! Γεμίζει ἀπὸ κόσμου ἡ ἔρημιά τῆς Ἰταλίας καὶ γίνεται καὶ πάλι μεγάλη ὅπως καὶ ἦταν! Γονατίστε, ἄνθρωποι, καὶ φιλήστε ὀλόθερμα τὸ χῶμα, τὸ χῶμα τὸ γεμάτο καλοσύνη καὶ ὁμορφιά. Φιλήστε το γιὰ πολλή ὥρα μὲ ἀγαλλόμενη ψυχὴ. Καὶ καθὼς θὰ σηκώνετε τὰ μάτια σας γεμάτα ἀπὸ δάκρυα, θὰ δεῖτε μὲ θαυμασμὸ θεμελιωμένη τὴν πολιτεία. Ἀπ' ὅλες τίς μεριές τῆς αὐτῆ σκορπάει ὅλες τίς ἀρμονίες τῶν οὐρανῶν, γιατί στ' ἀλήθεια εἶναι ἡ πολιτεία τῆς Ἰταλίας. Τὸ ἀληθινὸ καὶ τὸ μεγάλο, τὸ καλὸ καὶ τὸ ἅγιο ἀποκαλύπτουν πλεῖρα ὅλα τα μυστικά τους, ὅπως τὸ λουλουδάκι πού ἀνοίγει». Ἐπίσης βλ. Στυλιανὸς Ἀλεξίου, «Ἐνα κείμενο τοῦ Σολωμοῦ γιὰ τὸ 1848, στὴν Ἰταλία», *Σολωμικά*, Στιγμὴ, Ἀθήνα 1994, σσ. 77-85 καὶ Stilianòs Alexiu, «Dionisio Solomòs e i moti italiani del '48», *Sincronie*, τόμ. 2, τευχ. 3 (1998), σ. 259-262, ὅπου ὑποστηρίζεται ὅτι τὸ πεζόμορφο αὐτὸ κείμενο ἀναφέρεται στὸν Carlo Alberto.

77. Ἑμμανουὴλ Ροῖδης, «Τοῖς ἐντετυζομένοις», στὸ μυθιστόρημα *Ἡ Πάπισσα Ἰωάννα. Μεσαιωνικὴ μελέτη*, στὰ Ἄπαντα, τόμ. Α': 1860-1867, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ἀλκης Ἀγγέλου, Ἐκδοτικὴ Ἑρμῆς, Ἀθήνα 1978, σ. 64. Πβλ. [Ἀνανώμου], *Περὶ καταστάσεως τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἑλλάδος, ἐπὶ τινων φοιτητῶν*, Φυλλάδων Ἀον, Ἐν Ἀθήναις 1849, σ. 1: «Ἡφαίστιος κρατῆρ κλονίζει τὴν Εὐρώπην· ἡ βοή, ἥτις ἀκούεται, εἶναι κρότος τῶν ἐλευθεριῶν κινουμένων ὡς ὁ πλανήτης ἡμῶν, ἀπὸ Δυσμῶν εἰς Ἀνατολάς».

Carlo Alberto δὲν διέθετε πολεμική ἐμπειρία, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Αὐστριακὸ στρατηγὸν Radetzky. Ἐπιπλέον, ὁ βασιλιάς Ferdinando ἀνακάλεσε τὶς δυνάμεις ποὺ εἶχε στείλει σὲ βοήθεια τοῦ Carlo Alberto, ἐνῶ ἀντίθετα οἱ Αὐστριακοὶ ἐνδυνάμωσαν μὲ ἐνισχύσεις τὸ στράτευμά τους⁷⁸. Ἔτσι, στὶς 25 Ἰουλίου 1848, στὴν Κουστότσα, τὰ στρατεύματα τοῦ Carlo Alberto ἡττήθηκαν κατὰ κράτος⁷⁹. Ὁ Cesare Vimercati, τόνιζε ἕνα χρόνο ἀργότερα: «Una guerra come la nostra intrapresa con tanto valore da un popolo il quale avea saputo cacciare un nemico forte ed agguerrito, che ogni anno sui campi della Lombardia e della Venezia si era esercitato in manovre e in finte battaglie, e che conosceva a palmo a palmo la terra per trentaquattro anni da esso dominata, voleva esser condotta da un campione di fama e di valore non dubbj. Carlo Alberto si era trovato una sol volta alla guerra col vano titolo di *Granatiere del Trocadero*, ed i suoi generali stati a poltrire per le città del regno aveano forse minor esperienza di lui. Nello stato di pace non si formano gli uomini per la guerra»⁸⁰.

Μετὰ τὴν ἥττα αὐτή, ἦταν ἐπακόλουθο νὰ συνθηκολογήσει καὶ τὸ ἐξεγερμένο Μιλάνο, στὶς 5 Αὐγούστου, ἐνῶ τέσσερις ἡμέρες ἀργότερα ὑπογράφηκε ἀνακωχή, μεταξὺ Πεδεμοντίου καὶ Αὐστρίας⁸¹. Ὡστόσο, ἂν καὶ στὶς αὐστριακὲς κτήσεις ἀποκαταστάθηκε ἡ τάξη, σὲ ἄλλες περιοχὲς ξέσπασαν φιλελεύθερα κινήματα. Στὴ Ρώμη, ἀπὸ ὅπου ὁ Pio IX εἶχε ἀποχωρήσει καταφεύγοντας στὴν Γκαέτα, ἡ Ἐθνοσυνέλευση ἐξήγγειλε τὴ δημιουργία τῆς Ρωμαϊκῆς Δημοκρατίας, ὑπὸ τὴν ἡγεσία τριανδρίας, μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Mazzini. Ἐπίσης καὶ ὁ μέγας δούκας τῆς

78. Βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ κόσμος (1814-1914)*. Τὰ πολιτικά, διπλωματικά, οικονομικά, κοινωνικά πλαίσια καὶ οἱ διεθνῆς σχέσεις, β.π., σ. 192.

79. Βλ. Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, β.π., σ. 362, καὶ Stuart J. Woolf, «La storia politica e sociale», στὸν συλλογικὸ τόμο *Storia d'Italia*, τόμ. Γ', β.π., σ. 405.

80. Cesare Vimercati, *L'Italia ne' suoi confini e l'Austria ne' suoi diritti, ovvero Rivoluzione e guerra del 1848*, Con i Tipi di Filippo Alberghetti, Prato 1849, σ. 105. Καὶ σὲ δική μου μετάφραση: «Ένας πόλεμος, ὅπως ὁ δικός μας —ποὺ ξεκίνησε μὲ τόσο ἀνδρεία ἀπὸ ἕναν λαό, ὁ ὁποῖος εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ τρέψει σὲ φυγὴ ἕναν ἔχθρὸ ἰσχυρὸ καὶ ἀνίκητο ποὺ κάθε χρόνο στὶς πεδιάδες τῆς Λομβαρδίας καὶ τῆς Βενετίας ἀσκεῖτο σὲ ἐλιγμούς καὶ σὲ εἰκονικὲς μάχες καὶ ποὺ γινώριζε σπιθαμὴ πρὸς σπιθαμὴ τὸν τόπο, ὕστερα ἀπὸ τὰ 34 χρόνια ποὺ τὸν εἶχε ὑπὸ τὸν ζυγὸ του— θὰ ἔπρεπε νὰ διευθύνεται ἀπὸ ἕναν στρατηλάτῃ ἀναγνωρισμένου κύρους καὶ ἀνδρείας. Ὁ Carlo Alberto ἔλαβε μέρος σὲ μάχη μίᾳ μόνον φορὰ, κερδίζοντας τὴν ἀσχημὴ προσωνομία γρεναδιέρος τοῦ Τροκαντερό [ἐπειδὴ, στὶς 31 Αὐγούστου 1823, ὡς γρεναδιέρος τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ συνέβαλε στὴν ἐκπόρθηση τοῦ ὄχυροῦ Τροκαντερό στὴν Ἰσπανία], ἐνῶ οἱ στρατηγοὶ του, συνηθισμένοι νὰ τεμπελιάζουν στὶς μεγαλοπούλες τοῦ Βασιλείου του, εἶχαν ἴσως μικρότερη πείρα καὶ ἀπὸ ἐκεῖνον τὸν ἴδιο. Σὲ κατάσταση εἰρήνης δὲν διαπλάθονται πολεμικοὶ ἄνδρες».

81. Βλ. Stuart J. Woolf, «La storia politica e sociale», στὸν συλλογικὸ τόμο *Storia d'Italia*, τόμ. Γ', β.π., σ. 414.

Τοσκάνης Leopoldo, ύστερα από πιέσεις που δέχτηκε από τους ηγέτες τῆς ἀριστερᾶς γιὰ νὰ συγκροτήσει συνταγματική δημοκρατική κυβέρνηση, ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγει στὴν Γκαέτα. Τὰ τελευταῖα αὐτὰ ἐλπιδοφόρα γεγονότα ὀδήγησαν τὸν Carlo Alberto στὴ βιαστική καὶ ἐσφαλμένη ἀπόφαση νὰ ἀθετήσει τὴν ἀνακωχὴ μὲ τοὺς Αὐστριακοὺς καὶ νὰ ἀρχίσει ἐπιθέσεις ἐναντίον τους, ποὺ διήρκεσαν ὥστόσο μονάχα ἓνα δεκαήμερο (ἀπὸ τὶς 12 ἕως τὶς 23 Μαρτίου 1849), γιὰ τὶς στρατεῦματά του ἡττήθηκαν στὴ Νοβάρα⁸². Ἐπόμενοιο ἦταν νὰ ζητήσει ἀμέσως ἀνακωχὴ καὶ νὰ παραιτηθεῖ ἀπὸ τὸν θρόνο ὑπὲρ τοῦ γιοῦ του Vittorio Emanuele II⁸³. Τὴν τραγικὴ αὐτὴ κατάληξη τὴν μνημονεύει καὶ ὁ Gabriele D'Annunzio στὴν ὠδὴ «Al Re giovine» ποὺ τὴν συνέθεσε γιὰ νὰ χαιρετίσει τὴν ἀνάρρηση στὸν θρόνο τοῦ Vittorio Emanuele III, στὶς 30 Ἰουλίου 1900. Παραθέτουμε τὴ 13η στροφὴ σὲ μετάφραση τοῦ Κωστῆ Παλαμᾶ: *Θυμήσου τὸ νικημένο σου παιδί ποὺ καβαλλάρης πρόβαλε μιὰ μέρα ἀνάμεσα τοῦ Σισία καὶ τοῦ Τεσσίνου*⁸⁴ *γιὰ νὰ προαπαντήσῃ τὸν λευκοφόρο στρατηλάτη*⁸⁵. *Τὰ Ἰταλικά μαγιάπριλα πήγαιναν νὰ ξαναγθίσουν ἀνάμεσα στὰ ἥσυχια ποτάμια· καὶ τῆς Σαρδηνίας ὁ μονάρχης*⁸⁶ *κατέβηκε ἀπὸ τὸ ἄλογο γιὰ νὰ υπογράψῃ τὴ σκληρὴ συνθήκη*⁸⁷. *Ὅλα τριγύρω του πολέμια. Εἶπε πρὸς τὴ θαρραλέα του καρδιά: «Υπόμεινε, καρδιά μου, καὶ ἔλπιζε!»*⁸⁸.

Αὐτὴ ἡ δεινὴ ἤττα ποὺ ὑπέστη ὁ Carlo Alberto, ἡ ψυχικὴ ὁδύνη ποὺ ἔνωσε, καθὼς καὶ ἡ ἀπόφασή του νὰ παραιτηθεῖ ὑπὲρ τοῦ γιοῦ του, ἀποτυπώνονται σὲ στίχους τοῦ Καρασούτσα:

Ἄ! τοῦ στήθους σου τὸν Ἄδην
ποία χεὶρ νὰ ζωγραφίσῃ,
τὸν ὠχρὸν ὡς εἶδες Φόβον
τοὺς στρατοὺς σου νὰ κλονήσῃ
ὡς φύλλα ὥρας μετοπωρινῆς! (...)
Εἰς τῆς ἐξευτελισμένης

82. Βλ. δ.π., σ. 433.

83. Βλ. Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, δ.π., σ. 362, καὶ Stuart J. Woolf, «La storia politica e sociale», στὸν συλλογικὸ τόμο *Storia d'Italia*, τόμ. Γ', δ.π., σ. 364.

84. Ἡ Νοβάρα, ὅπου διεξήχθη ἡ μάχη, βρίσκεται ἀνάμεσα στοὺς ποταμούς Sesia καὶ Ticino.

85. Πρόκειται γιὰ τὸν στρατηγὸ Johann Joseph Radetzky ποὺ φοροῦσε τὴ λευκὴ στρατιωτικὴ στολὴ τῶν Αὐστριακῶν.

86. Πρόκειται γιὰ τὸν Carlo Alberto.

87. Πρόκειται γιὰ τὴ συνθήκη ποὺ συνήφθη στὴ Νοβάρα, στὸ πεδίο τῆς μάχης, ὕστερα ἀπὸ τὴν τραγικὴ γιὰ τοὺς Ἰταλοὺς ἔκβασή της, στὶς 23 Μαρτίου 1849.

88. Κωστῆ Παλαμᾶ, «Στὸ νέο Βασιλεῖα τῆς Ἰταλίας (Ἡ ὠδὴ τοῦ Δ' Ἀνούντσιο)», *Ἄπαντα*, τόμ. ΙΑ', Μπίρης, σ. 399.

*Βασιλείας τὴν πορφύραν
σὺ ἐνῶ τὴν ἀπορρίπτεις,
ρίπτεις δόξαν, καὶ τὴν μοῦραν
τῶν θρόνων τὴν ἐχθρὰν ἐξιλεοῖς*⁸⁹.

Καὶ ὁ Γεώργιος Τερτσέτης, σὲ λόγο πού ἐκφώνησε στὴ Φλωρεντία, τὸ 1867, μνημόνευε τὸν Carlo Alberto μὲ ἐπαινετικά λόγια: «Ma come tacere del principe che primo si accinse nel 1848, e poi nel 1849 a combattere le patrie battaglie, e cittadino, padre e re, metteva al cemento vita, patria, figli e corona? Che vincitore, o vinto, doveva lasciare di sè fecondo e luminoso esempio d'imitazione!»⁹⁰.

Οἱ ἐπιπτώσεις τῆς ἥττας ἦταν ἄμεσες σὲ ὅσες περιοχὲς εἶχαν ἐπικρατήσει προσωρινὰ φιλελεύθερες δυνάμεις: στὴν Τοσκάνη ἐπέστρεψε ὁ μέγας δούκας Leopoldo, ἐνῶ τὰ στρατεύματα τοῦ Ferdinando κυριάρχησαν στὴ Σικελία, τὸν Μάιο τοῦ 1849. Τελευταία συνθηκολόγησε ἡ Βενετία, στὶς 22 Αὐγούστου⁹¹. Ἔτσι ἡ Ἰταλία ἐπανῆλθε στὴν πρότερη κατάστασις⁹². Ἀπέμενε μόνον ἡ Αἰώνια Πόλη πού βρισκόταν στὰ χέρια τῶν δημοκρατῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ὑποχώρησαν. Τὴν καταστολὴ τῶν ἐκεῖ φιλελεύθερων δυνάμεων ἀνέλαβε ἡ Γαλλία, τὰ στρατεύματα τῆς ὁποίας κατέλαβαν τὴ Ρώμη, στὶς 3 Ἰουλίου 1849. Μετὰ δύο μέρες, ἀποκαταστάθηκε ἡ παπικὴ ἐξουσία⁹³. Ὁ Edgardo Giorgi-Alberti σημειώνει σχετικὰ: «περὶ τὰ μέσα τοῦ 1849 ἡ πολιτικὴ κατάστασις τῆς Ἰταλίας ὁμοιάζει μὲ τὴν τῶν ἐτῶν 1815, 20, 21 καὶ 33. Ἡ Αὐστρία δεσπόζει τώρα μὲ τὰς κτῆ-

89. Ἰωάννης Καρασούτσας, «Ὡδὴ εἰς Κάρλον Ἀλβέρτον (1849)», στὸν τόμο *Ποιητὰι τοῦ 19^{ου} αἰῶνα*, β.π., σ. 181.

90. Ντίνου Κονόμου, «Ὁ Γεώργιος Τερτσέτης καὶ τὰ εὐρισκόμενα ἔργα του», β.π., σ. 621. Καὶ σὲ δική μου μετάφραση: «Πῶς νὰ μὴν ἀναφερθοῦμε σὲ ἐκεῖνον τὸν πρίγκιπα πού πρῶτος ἐτοιμάσθηκε, τὸ 1848 καὶ ὕστερα τὸ 1849, νὰ συνάψει μάχες γιὰ χάρη τῆς πατρίδας, καὶ πού ὡς πολίτης, πατέρας καὶ βασιλιάς δὲν δίστασε νὰ ριψοκινδυνεύσει, βάζοντας σὲ κίνδυνο τὴν ἰδία του τὴ ζωὴ, τὴν πατρίδα του, τὰ παιδιὰ του καὶ τὸ στέμμα του; Πού νικητὴς ἢ νικημένος θὰ ἀποτελοῦσε λαμπρὸ καὶ φωτεινὸ παράδειγμα γιὰ μίμηση».

91. Βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ κόσμος (1814-1914)*. Τὰ πολιτικά, διπλωματικά, οἰκονομικά, κοινωνικά πλαίσια καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις, β.π., σ. 192: «Ἡ περιοχὴ τοῦ Μιλάνου ξαναπέρασε κάτω ἀπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς Αὐστρίας, ἐνῶ ὁ ἀπολυταρχισμὸς ἐδραιώθηκε καὶ πάλι στὴ Νάπολη (Μάιος 1849)· ἡ δημοκρατία τῆς Τοσκάνης (Μάρτιος 1849) καὶ ἡ δημοκρατία τῆς Βενετίας (Αὐγούστος 1849) διαλύθηκαν ἀπὸ τὸν αὐστριακὸ στρατό· ἡ δημοκρατία ἐξ ἄλλου τῆς Ρομάνια ὑπέκυψε, μετὰ τὴν ἐφοδο ἐνὸς γαλλικοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος (Ἰούλιος 1849)».

92. Βλ. Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, β.π., σ. 364.

93. Βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ κόσμος (1814-1914)*. Τὰ πολιτικά, διπλωματικά, οἰκονομικά, κοινωνικά πλαίσια καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις, β.π., σ. 211.

σεις της και υποστηρίζει με τὰ ὅπλα της τοὺς θρόνους τῶν μισητῶν πριγκίπων τῆς παλινορθώσεως. Αἱ σκληραὶ δοκιμασίαι τὰς ὁποίας ὑπέφερεν ὅλη ἡ χερσόνησος ἀπὸ τῆς Σικελίας μέχρι τῶν Ἀλπεων ἐδημιούργησαν ὄχι μόνον ἓν *corpus mysticum* ἐθνικόν, τὸ ὁποῖον καθηγιασθῇ μετὰς θυσίας, τὰ μαρτύρια καὶ τὰ δλοκαυτώματα, ἀλλ' ἐπίσης μίαν ἑνωσιν σφυρηλατημένην εἰς τὴν γενικὴν δρᾶσιν, μίαν αὐτονομίαν τοπικῶν καταστάσεων, μίαν εὐγενῆ, λανθάνουσαν συνοχὴν μεταξὺ τοῦ λαοῦ καὶ τῶν διευθυνόντων. Τὰ στοιχεῖα ταῦτα ἀναμένουν νὰ ἀναφανῇ εἰς ἄνωτερος πολιτικὸς νοῦς, ὁ ὁποῖος θὰ τὰ ἐνώσῃ εἰς ἓν ἐνιαῖον σύνολον. Ἡ θυσία τοῦ Καρόλου Ἀλβέρτου καὶ ἡ ἐπαναστατικὴ γνῶσις τοῦ Ματζίνι δίδουν καὶ εἰς τὸ Πεδεμόντιον, εἰς τὸ μοναδικὸν ἰταλικὸν κράτος, τὸ ὁποῖον δὲν ὑπεστηρίζετο ἀπὸ τὰς λόγχας τῆς Βιέννης, τὴν δυνατότητα νὰ ἀναλάβῃ αὐτὸ τὸ εὐγενὲς ἔργον. Αὕτῃ εἶναι ἡ στιγμή κατὰ τὴν ὁποίαν μετὸν νέον Βασιλέα τοῦ Πεδεμοντίου εἰσέρχεται εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν σκηνὴν ὁ κόμης Καμίλλο Μπένσο τοῦ Καβούρ⁹⁴.

Ὅσον ἀφορᾷ στὰ ἐπαναστατικὰ κινήματα τοῦ 1848, σὲ σχέση μετὰ ὅσα εἶχαν προηγηθεῖ, παρατηρεῖται ὅτι ἡ ἔκτασις ποὺ ἔλαβαν ἦταν μεγαλύτερη, ἐνῶ συμμετεῖχαν εὐρύτερες κοινωνικὲς μάζες⁹⁵. Ἀντίστοιχα μεγαλύτερες ὁμοῦ ἦταν καὶ οἱ δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις σὲ ὅσους εἶχαν λάβει μέρος σὲ αὐτές. Γι' αὐτὸ πολλοὶ ἀγωνιστὲς ἀναγκάσθηκαν νὰ ἐκπατρισθοῦν καὶ νὰ καταφύγουν στὰ Ἑπτάνησα καὶ στὴν Πάτρα⁹⁶: «Furono però gli eventi del 1848-49 che portarono molti Italiani esuli in un Regno di Grecia che aveva da pochi anni superato la sua prima grave crisi costituzionale. (...) Tra gli innumerevoli esuli, ammontanti a qualche migliaio, spiccano Daniele Manin, Niccolò Tommaseo (che lasciò testimonianza di quei tempi nel suo *Secondo esilio*), Guglielmo Pepe, Livio Mariani, Massimo Allè (questi due avevano preso parte in ruoli eminenti alla Repubblica romana), i padovani Giuseppe Clementi e Andrea Meneghini, il veneziano Marco Antonio Canini, che resterà legato alla Grecia per l'intero corso della sua vita. L'accoglienza greca fu fraterna, ma alla lunga non potevano non nascere problemi dato il rilevante numero degli esuli e soprattutto il loro peso politico, che richiamava l'attenzione dei rappresentanti diplomatici, in particolar modo dell'Austria»⁹⁷.

94. Edgardo Giorgi-Alberti, «Ἡ Παλιγγενεσία καὶ ἡ πολιτικὴ ἐνότης τῆς Ἰταλίας», στὸν συλλογικὸ τόμο *Ἀδσονία. Γράμματα καὶ τέχναι εἰς τὴν σύγχρονον Ἰταλίαν (1900-1950)*, Ἐπιμελεῖα τοῦ Bruno Lavagnini, Ἐκδόσεις Ἰταλικοῦ Ἰνστιτούτου Ἀθηνῶν, 1961, σσ. 397-398.

95. Βλ. Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, ὅ.π., σ. 365.

96. Βλ. Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, *Ἱστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, ὅ.π., τόμ. Α': Α-Α, στῆλες 901-905.

97. Francesco Guida, «Italia e Grecia dalla formazione del Regno di Grecia ai giorni

Στὸ φύλλο τῆς ἐφημερίδας *Ὁ Αἰὼν*, τῆς 9ης Ἰουλίου 1849, δημοσιεύθηκαν εἰδήσεις σχετικὰ μὲ τὴν τότε ἀφιξὴ στὴν Πάτρα Ἰταλῶν πρόσφυγων: «Τῇ 4 Ἰουλίου 1849 ἀπεβιβάσθησαν εἰς Πάτρας Ἰταλοὶ πρόσφυγες, ἐξ ὧν εἰς λοχαγὸς καὶ 69 στρατιῶται ἐκ τῆς φρουρᾶς Ἀγκῶνης. Ὁ Νομάρχης Ἀχαΐας καὶ Ἡλιδος κύριος Π. Α. Ἀναγνώστου, καλῶς ποιῶν, διέταξε τὴν Δημαρχίαν νὰ τοῖς δοθῶσι καταλύματα. Μανθάνομεν δὲ μετὰ τῆς μεγαλυτέρας εὐχαριστήσεως, ὅτι οἱ πολῖται Πατρῶν ἔδειξαν συμπαθείας χριστιανικῆς αἰσθήματα, ὑποδεχθέντες καὶ περιποιούμενοι τοὺς πρόσφυγας εἰς τοὺς οἴκους των». Σχετικὰ εἶναι καὶ ὅσα ἀναφέρονται στὰ πρακτικὰ τῆς συνεδρίασης τῆς 11ης Αὐγούστου 1849 τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου Πατρῶν: «Ἐν τῇ σημερινῇ πλήρει συνεδριάσει τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου ὁ κ. Δήμαρχος ὑπέβαλεν ἐπτά ἀποδείξεις, δι' ὧν ὁ δημοτικὸς εἰσπράκτωρ κατὰ προφορικὴν διαταγὴν τοῦ κ. Νομάρχου Ἀχαΐας καὶ Ἡλιδος ἐπλήρωσε τὴν ποσότητα τῶν δρ. 293,31 εἰς διαφόρους πρόσφυγας Ἰταλοὺς καὶ ἄλλους, ὑπογεγραμμένων καὶ μνημονευομένων εἰς τὰς ρηθεῖσας ἀποδείξεις, καὶ ἐζήτησε τὴν ἀναγνώρισιν τῆς δαπάνης ταύτης καὶ τὴν χορήγησιν πιστώσεως πρὸς ἔκδοσιν τοῦ ἀνήκοντος χρηματικοῦ ἐντάλματος. Ταυτοχρόνως ἐπρότεινε ὅπως ἡ χορηγηθισομένη πίστωσίς του προσδιορισθῇ εἰς δρ. τὸ ὅλον 600, διὰ νὰ χρησιμεύσῃ καὶ εἰς ἄλλας δαπάνας παρομοίας φύσεως, τουτέστιν εἰς περιθάλψιν τῶν χθὲς ἀφικθέντων καὶ διαμενόντων εἰσέτι ἐνταῦθα προσφύγων καὶ τῶν τυχόν ἀφικησομένων τοιούτων»⁹⁸.

Τότε κατέφυγε στὴν Πάτρα καὶ ὁ λόγιος Francesco Saverio Serao. Σχετικὰ εἶναι ὅσα ἀναφέρει ἓνας ἄλλος Ἰταλὸς λόγιος, ὁ Antonio Frabasile, ποὺ ἐξήγησε πολλὰ χρόνια στὴν Ἑλλάδα: «Ὁ Φραγκίσκος Σεράου ἦτο ἐκ τῶν πατριωτῶν ἐκείνων, εἰς οὓς, ἀποστρεφόμενους τὸν βαρὺν ζυγὸν τῶν Βουρβόνων καὶ φεύγοντας τὴν ταλαιπωρουμένην Ἰταλίαν, ἡ Ἑλλὰς ἤνοιξεν ἐγκαρδίως τὴν μητρικὴν τῆς ἀγκάλην»⁹⁹. Ἐκεῖ αὐτὸς παρέδιδε γιὰ βιοπορισμὸ ἰδιαίτερα μαθήματα Ἰταλικῆς Γλώσσας καὶ ἔτσι γνωρίσθηκε μὲ τὴ μέλλουσα σύζυγόν του Παυλίνα Βορέλη. Καρπὸς τοῦ γάμου τοὺς ὑπῆρξε ἡ γνωστὴ πεζογράφος Matilde Serao¹⁰⁰, ποὺ

nostri», *Il Veltro*, τόμ. 27, τεύχ. 1-2 (1983) [ἀφιέρωμα: *Le relazioni tra l'Italia e la Grecia*], σ. 28.

98. *Ἡ πατρίαικη Δημαρχία στὸν δέκατο ἑνταὶ αἰῶνα*. Ἀπὸ τὰ σωζόμενα πρακτικὰ τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου, Ἐπιμέλεια-εἰσαγωγή-σημειώσεις Βασίλη Κ. Λάζαρη, Ἐκδοσις Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης Πατρῶν, Πάτρα 2006, σ. 77.

99. Ἀντώνιος Φραβασίλης, «Ματθίλδη Σεράου. Σκιαγραφία», *Παρηνασιός*, τόμ. 6 (1882), σ. 190.

100. Βλ. Antonio Ghirelli, *Donna Matilde. Una biografia*, Introduzione di Miriam Mafai, Marsilio Editori, Venezia 1995, σ. 33. Πβλ. Michele Prisco, *Matilde Serao. Una napoletana verace*, Newton Compton editori, Roma 1995, σ. 9. Βλ. Κώστα Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικὸν Λεξικὸν τῶν Πατρῶν*, 6.π., τόμ. Β': Μ-Ω, στήλες 1838-1839.

γεννήθηκε στις 28 Φεβρουαρίου 1856 στο ίδιο σπίτι που τρία χρόνια αργότερα γεννήθηκε ο Παλαμᾶς (στην ὁδὸ Κορίνθου, ἀρ. 77). Καὶ ὅταν πλέον ὁ Francesco II –λίγους μῆνες πρὶν ἐκδιωχθεῖ ἀπὸ τὸν θρόνο του– κήρυξε γενική ἀμνηστία (στις 25 Ἰουνίου 1860), ὁ Francesco Saverio Serao ἀποφάσισε νὰ ἐπιστρέψει μαζί μὲ τὴν οἰκογένειά του στὴ Νεάπολη. Ἡ ἴδια ἡ Matilde θυμόταν ἀργότερα: «Francesco Secondo, *Franceschiello*, aveva dato l'amnistia: gli emigrati napoletani, a cui l'esilio era duplice dolore, ritornavano in patria incerti, dubbiosi della parola malfida di questo Borbone, ma vinti da un'irresistibile nostalgia. Il quindici agosto, giorno dell'Assunta, era tornato in Napoli un emigrato di Terra di Lavoro, partito studente nel Quatantotto, e da paesi lontani portava seco la moglie giovane, straniera, e una figliolina di quattro anni»¹⁰¹.

Ἀνάμεσα στοὺς Ἰταλοὺς ποὺ εἶχαν βρεῖ καταφύγιο στὰ Ἑπτάνησα ἦταν καὶ ὁ Niccolò Tommaseo¹⁰², ποὺ ἐφθασε στὴν Κέρκυρα, στὶς 28 Αὐγούστου 1849, καὶ ἔμεινε ἀρκετὲς μέρες στὸ λοιμοκαθαρτήριο. Ἐκεῖ πρῶτος τὸν ἐπισκέφθηκε, γιὰ νὰ τὸν καλωσορίσει ὁ Ἀνδρέας Μουστοξῦδης, παλαιὸς του γνώριμος ἀπὸ τὴν Ἱταλία¹⁰³. Ἄλλος Ἰταλὸς ποὺ κατέφυγε στὰ Ἑπτάνησα, κατὰ τὴν τριετία 1849-1852, ὑπῆρξε ὁ ποιητὴς καὶ ἀργότερα (ἀπὸ τὸ 1865) καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Παλέρμο Luigi Mercantini, ὁ ὁποῖος ὄχι μόνον ἔγραψε ἀποχαιρετιστήρια ποίημα ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο (στις 16 Ἰουλίου 1852), ἀλλὰ συνέθεσε στίχους γιὰ νὰ θρηνήσει καὶ τὸν θάνατο τοῦ Σολωμοῦ (τὸ 1857), ἐνῶ συνὲς τὴν ἀρχὴ τοῦ σολωμικοῦ «Ὕμνου εἰς τὴν Ἑλευθερίαν» ἐμπνευσθῆκε τὴν ἀρχὴ τοῦ δικοῦ του «Inno di Garibaldi» (τὸ 1859)¹⁰⁴.

Ἀλλὰ καὶ στὴν Ἑλλάδα ὑπῆρξε ἀντίκτυπος τῶν ἐπαναστατικῶν κινημάτων τῆς Ἱταλίας καὶ τῆς Γαλλίας¹⁰⁵. Συγκεκριμένα, κατὰ τὸν Ἀπρίλιο καὶ τὸν Μάιο

101. Michele Prisco, *Matilde Serao. Una napoletana verace*, ὁ.π., σ. 9 [ἀρχικὴ δημοσίευση: Matilde Serao, «Anniversario», στὴν ἐφ. *Il Corriere di Roma*, Αὐγούστος 1886].

102. Ὁ Tommaseo διέμεινε στὴν Κέρκυρα γιὰ μία πεντετία, ἀπὸ τὸ Καλοκαίρι τοῦ 1849 μέχρι τὴν Ἀνοιξὴ τοῦ 1854. Βλ. Fabio Danelon, «Il Supplizio d'un Italiano in Corfù di Tommaseo», *Niccolò Tommaseo: Popolo e Nazioni Italiani, Corsi, Greci, Illirici. Atti del Convegno internazionale di Studi nel bicentenario della nascita di Niccolò Tommaseo. Venezia, 23-25 gennaio 2003*, Editrice Antenore, Roma-Padova 2004, τόμ. Β', σσ. 467-509.

103. Βλ. Γεωργίου Θ. Ζώρα, «Α. Μουστοξῦδης καὶ Ν. Θωμαζαῖος», *Ἑπτανησιακὰ μελετήματα*, τόμ. Γ': *Θωμαζαῖος καὶ Ἑπτανήσιοι (ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία)*, ὁ.π., σ. 323.

104. Βλ. Bruno Lavagnini, «Solomos e l'Inno di Garibaldi», *Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche dell'Accademia Nazionale dei Lincei*, σειρά 8, τόμ. 19, τεύχ. 7-12 (1964), σσ. 231-242.

105. Βλ. σχετικὰ Καίτη Ἀρώνη-Τσίχλη, «Ἡ ἐλληνικὴ ἐκδοχὴ τοῦ 1848. Νεωτερισμὸς καὶ παραδοσιακὲς ἀντιστάσεις», στὸν τόμο *Ὁ Ρομαντισμὸς στὴν Ἑλλάδα. Ἐπιστημονικὸ*

του 1848¹⁰⁶, ἐκδηλώθηκαν κινήματα στὴ Φθιώτιδα, τὴ Μεσσηνία, τὴν Κορινθία καὶ τὴν Ἡλεία¹⁰⁷ ποὺ ξεκινούσαν ἀπὸ τὴν ἴδια διάθεση τῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης γιὰ ἀστικοφιλελεύθερους μετασχηματισμούς¹⁰⁸. Καὶ παρότι οἱ ἐξεγέρσεις αὐτὲς δὲν τελεσφόρησαν, «τὸ Ἑλληνικὸ 1848 καταξιώνεται σὰν ἓνα —ἐξ ἴσου— μεγάλο ἱστορικὸ γεγονός, ὅπως τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς Εὐρώπης. Ἴσως, νὰ μὴν ἄφησε στοὺς μεταγενέστερους τὴν ἐντύπωση ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα γεγονός ἀποφασιστικῆς σημασίας, στὴν ἐξέλιξη τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τῆς Ἑλλάδος. Καὶ τοῦτο, γιατί δὲν δημιούργησε τίς μεγάλες κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις, ποὺ παρατηρήθηκαν σ' ἄλλες χώρες, ἀφοῦ στὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπῆρχε ἡ ἀνάλογη αὐστηρὴ ταξικὴ διάρθρωση (...) Ἐτσι, τὰ μακροπρόθεσμα ἀποτελέσματα, τὰ ὁποῖα συνίστανται, κυρίως, στὴν ἐπιβίωση τῶν ἰδεῶν τοῦ 1848, ἦταν ὅπωςδῆποτε σημαντικὰ, καθόρισαν —μέχρις ἐνὸς σημείου— τὴ μετέπειτα πορεία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους καὶ ἀνοίξαν νέες προοπτικὲς στὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἑλλάδος»¹⁰⁹.

Β' Φάση τῆς Παλιγγενεσίας

Μετὰ τὴν ἀτυχὴ ἔκβαση τῶν φιλελευθέρων ἐξεγέρσεων τοῦ 1848-1849, ἐπικράτησε πάλι ὁ δεσποτισμὸς στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὅσα σημείωνε στὴν *Αὐτοβιογραφία* τοῦ ὁ Δημήτριος Βικέλας: «Ἡ Τοσκάνη τότε, ὑπὸ τὴν πατρικὴν καὶ φωτισμένην Κυβέρνησιν τῶν Μεγάλων Δουκῶν τῆς, ἦτο ἡ μᾶλλον εὐνομούμενη καὶ εὐήμεροῦσα τῶν διαφόρων Ἰταλικῶν ἐπικρατειῶν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶχεν ἐμποδίσει τὴν μετάδοσιν καὶ ἐκεῖ τοῦ ἐπαναστατικοῦ κινήματος τοῦ 1848. Ὡς ἀντίδρασις ἐπῆλθεν ἡ στρατιωτικὴ πίεσις τῆς Αὐστριακῆς κατοχῆς. Ἡ κατοχὴ ἐκείνη ἐξηκολούθει κατὰ τὸ 1852. Οἱ Ἰταλοὶ τὴν ὑπέφεραν γογγύζοντες μυστικῶς, διότι δὲν ἐπετρέπετο οἰαδῆποτε ἐκδήλωσις τοῦ γογγυσμοῦ των. Ἡ λευκὴ στολὴ τοῦ Αὐστριακοῦ στρατοῦ ἐδέσποζε θρασεῖα καὶ ἀγέρωχος, οἱ δὲ Ἰταλοὶ ἐκλιναν σιωπῶντες τὸν αὐχένα. Ἐνθυμούμαι, εἰς τὴν Φλωρεντιανὴν παρευρέθην εἰς λαϊκὴν ἐορτήν. Οἱ Αὐστριακοὶ μὲ τὰς λόγχας

συμπόσιο (12 καὶ 13 Νοεμβρίου 1999), Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, Ἀθήνα 2001, σσ. 15-23.

106. Ἦδη ἓνα μῆνα νωρίτερα, τὸ βράδυ τῆς 25ης Μαρτίου 1848, κατὰ τὴ διάρκεια διαδήλωσης, ἀκούσθηκε τὸ σύνθημα: «Ζήτω τὸ σύνταγμα τῆς Ἰταλίας». Βλ. σχετικὰ Ζήση Σωτηρίου, *Τὰ ἅπαντά του συνταγματικοῦ Ἑλλήνος*, Ἐν Ἀθήναις 1848, σσ. 80 κ.ε.

107. Ἐπίσης καὶ στὴν Κεφαλονιά ὑπῆρξαν ἀντίστοιχες πολιτικὲς ζυμώσεις. Βλ. σχετικὰ Γεωργίου Θ. Ζώρα, «Δύο στιχουργήματα περὶ τῶν ἐν ἔτει 1848 γεγονότων ἐν Κεφαλονίᾳ», *Ἑπτανησιακὰ μελετήματα*, τόμ. Δ', Ἀθήναι 1969, σσ. 223-268.

108. Σπύρος Α. Μπρέκης, *Τὸ 1848 στὴν Ἑλλάδα*, Διδακτορικὴ διατριβή, Ἀθήνα 1984, σ. 104.

109. Ὁ.π., σ. 196.

των ἤνοιγαν τὸν δρόμον, ὥθοῦντες πρὸς τὸν τοῖχον ἐκατέρωθεν τὸ πλῆθος καὶ φωνάζοντες ἐπιτακτικῶς: Ὅπισω! Zurück, zurück! Καὶ οἱ δυστυχεῖς Ἴταλοι κολλημένοι εἰς τοὺς τοίχους ἔλεγαν ἱκετευτικῶς: Non posso più zuruckare!»¹¹⁰.

Ἔτσι, ἀπὸ τὶς ἰταλικές ἡγεμονίες μόνον τὸ Πεδεμόντιο φαινόταν ὅτι μπορούσε πάλι νὰ ἡγήθῃ στὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τῶν Ἰταλῶν. Ὁ Vittorio Emanuele II, ἀποβλέποντας στὸν ὑψηλὸ αὐτὸ στόχο, δὲν ἄργησε νὰ ἀναθέσει τὴν πρωθυπουργία, τὸν Νοέμβριο τοῦ 1852, σὲ ἕναν χαρισματικὸ πολιτικὸ, τὸν Camillo Benso conte di Cavour, ἡ καίρια ἀπόφαση τοῦ ὁποίου νὰ ἐμπλέξει τὸ Πεδεμόντιο στὸν πόλεμο τῆς Κριμαίας εἶχε θετικὰ ἀποτελέσματα γιὰ τὴν Ἰταλία, ὅπως ἀποδείχτηκε στὸ συνέδριο τῶν Παρισίων, τὸ 1856.

Τρία χρόνια ἀργότερα τὰ πράγματα εἶχαν ὠριμάσει σὲ τέτοιο βαθμὸ, ὥστε ἡ Γαλλία¹¹¹ ἀποφάσισε νὰ ἀναμειχθῇ στὴν ἰταλικὴ παλιγγενεσία, καθοριστικὰ καὶ ἐμπρακτα, ὀργανώνοντας ἐκστρατεία. Ἔτσι, ὁ ἀπελευθερωτικὸς ἀγῶνας τῶν Ἰταλῶν πέρασε στὴ δεύτερη νικηφόρα φάση του. Συγκεκριμένα, ὕστερα ἀπὸ τὴ νίκη τῆς Ματζέντα, ὁ Ναπολέων Γ' καὶ ὁ Vittorio Emanuele εἰσῆλθαν θριαμβευτὲς στὸ Μιλάνο, στίς 8 Ἰουνίου 1859, ἐνῶ στίς 11 Ἰουλίου ὁ αὐτοκράτορας τῆς Αὐστρίας ἀναγκάστηκε νὰ ὑπογράψῃ συνθηκολόγηση στὴ Βιλλαφράνκα¹¹². Ἡ ἐπιτυχὴς ἐκστρατεία τῶν Γάλλων ἔληξε μὲ τὴ συνθήκη τῆς Ζυρίχης, στίς 10 Νοεμβρίου 1859, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ Λομβαρδία ἐνώθηκε μὲ τὸ Πεδεμόντιο. Τὴν καθοριστικὴ συμβολὴ τῆς Γαλλίας (καὶ ἀργότερα, τὸ 1866, τῆς Πρωσσίας) στὴν ἰταλικὴ παλιγγενεσία τόνιζε ὁ Ἀχιλλεὺς Παρασχὸς μὲ τοὺς παρακάτω στίχους του:

Ἀλλὰ πρὶν ἔλθουν, Ἰταλέ, οἱ Πρῶσσοι καὶ οἱ Γάλλοι
νὰ θαυράσουν τὰς ἀλύσεις σου, ἐδέεσό, ἐπόνεις,
καὶ θρήνου ὕψωνες παντοῦ κραυγὴν ἀπεγνωσμένην¹¹³.

110. Δημήτριος Βικέλας, «Ἡ ζωὴ μου. Κεφάλαιον πρῶτον: Ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως εἰς Λονδίνον», Ἀπαντα, τόμ. Α': Αὐτοβιογραφία, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Ἀλκης Ἀγγέλου, Σύλλογος πρὸς Διάδοσιν Ὁφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 1997, σ. 115.

111. Γιὰ τὸν ἀντίκτυπο ποὺ εἶχε στὴν Ἑλλάδα ἡ γαλλικὴ ἐπέμβαση στὰ ἰταλικά πράγματα, βλ. τὸ κεφάλαιο «Ὁ "αὐστροσαρδικὸς" πόλεμος καὶ ἡ Ἑλλάδα», στὸν τόμο Στέφανος Π. Παπαγεωργίου, Ἀπὸ τὸ Γένος στὸ Ἔθνος. Ἡ θεμελίωση τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους 1821-1862, Ἐκδόσεις Παπαζήση, Ἀθήνα 2004, σ. 487: «Γιὰ τοὺς Ἕλληνες, κατὰ ἕναν παράδοξο τρόπο, ἡ συμμετοχὴ τοῦ Ναπολέοντα III στὸν πόλεμο ὑπὲρ τοῦ ἰταλικοῦ Risorgimento, θεωρήθηκε ἐνδεικτὴ ὅτι ὁ τελευταῖος, ἂν ὑπῆρχαν οἱ κατάλληλες ὑποδοχὲς στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, θὰ ἦταν διαθεθειμένος νὰ πολεμήσῃ καὶ γιὰ τὴν ἐλληνικὴ Μεγάλῃ Ἰδέαν».

112. Βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ κόσμος (1814-1914). Τὰ πολιτικά, διπλωματικά, οἰκονομικά, κοινωνικά πλαίσια καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις, ὅ.π., σσ. 244-245, καὶ Giuliano Procacci, Storia degli italiani, ὅ.π., σ. 379.

113. Ἀχιλλεὺς Παράσχου, «Ὑπομονή», Ποιήματα, τόμ. Γ', Ἀνδρέας Κορομηλάς

Συνακόλουθο ήταν τὸ ὅτι ἐξεγέρθηκαν μὲ τὴ σειρά τους καὶ ἄλλες περιοχές: ἡ Τοσκάνη¹¹⁴, ἡ Πάρμα, ἡ Μόντενα, ἡ Μπολόνια καὶ ἡ Ἐμίλια Ρομάνια. Ὅστερα ἀπὸ διεξαγωγή δημοψηφισμάτων, τὸν Μάρτιο τοῦ 1860, ἐγινε ἡ προσάρτησή τους στὸ Πεδεμόντιο, μὲ τὴ σύμφωνη γνώμη τῆς Γαλλίας, ἡ ὁποία ἔλαβε σὲ ἀντάλλαγμα τὶς περιοχὲς τῆς Νίκαιας καὶ τῆς Σαβοΐας.

Ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, στὶς 5 Ἰουλίου 1860, θεώρησε ἡθικὸ χρέος νὰ ἀπευθύνει ὡς βουλευτὴς Λευκάδος ἐκκλήση πρὸς τοὺς Ἑπτανησίους νὰ συνδράμουν τοὺς ἀγωνιζόμενους γιὰ τὴν ἐλευθερία τους Ἰταλοὺς, καθότι καὶ ἐκεῖνοι εἶχαν συμπαρασταθεῖ στοὺς Ἕλληνες κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ '21: «Ἐκτοτε παρῆλθον τεσσαράκοντα περίπου ἔτη καὶ ἰδοὺ ἡ ἀδελφὴ Ἰταλία μάχεται τὸν αὐτὸν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἱερὸν ἀγῶνα. Μὴ λησμονήσωμεν ὅτι ὀφείλομεν αὐτῇ αἷμα ἀντὶ αἵματος, θυσίας ἀντὶ θυσιῶν. Ἡ ψυχὴ τοῦ Σανταροζῆ ἀπαιτεῖ μνημόσυνον. Ἐπὶ τοῦ μνήματος τοῦ γενναίου ἐκείνου, ἀντὶ θυμιάματος καὶ ἀκάρπων εὐχῶν, ἤλθεν ἡ ὥρα νὰ προσφέρωμεν τοῦλάχιστον τὸν ὀβολὸν μας. Ἑπτανήσιοι! Ἡ Σικελία, ἡ γηρσία αὕτη θυγάτηρ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος, ἐγείρεται ἐκ τοῦ τάφου. Ὁ ἥρωας Γαριβάλδης ἐγύμνωσεν ὑπὲρ αὐτῆς τὴν σπάθην καὶ ἤδη ἀγέρωχος καὶ φοβερὸς κηρύττει αὐτὴν ἐλευθέραν»¹¹⁵. Καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς Παράσχος παρατηροῦσε τότε πῶς τοῦ Γαριβάλδου πανταχοῦ τὸ πῦρ ἀντανάκλαται¹¹⁶, ἐνῶ ἀργότερα ὁ Γεώργιος Δροσίνης θρηνοῦσε γιὰ τὸν θάνατο τοῦ στρατηλάτη, μὲ τοὺς ἐξῆς στίχους:

¹Εκδότης, Ἐν Ἀθήναις 1881, σσ. 313-314.

114. Βλ. *Atti dell'Assemblea Toscana ed altri documenti relativi alle sue deliberazioni del 16 e 20 agosto 1859*, Stamperia Governativa, Firenze 1859, ὅπου περιλαμβάνεται καὶ «Messaggio del Presidente del Consiglio dei Ministri», τοῦ Β. Ricasoli, τὸ ὁποῖο λήγει μὲ τὶς ἐξῆς φράσεις: «Signori Rappresentanti, non ci sgomenti la nostra piccolezza di Stato, perchè vi sono momenti, nei quali anco dai piccoli si possono operare cose grandi. Ricordiamoci che mentre in quest'aula, muta da tre secoli alla voce di libertà, trattiamo di cose Toscane, il nostro pensiero deve mirare all'Italia. Il Municipio senza la Nazione sarebbe oggi un controsenso. Senza clamori e senza burbanza, diciamo quello che come Italiani vogliamo essere; e la Toscana darà un grande esempio, e noi ci feliceremo di essere nati in questa parte d'Italia, nè comunque volgano gli eventi, dispereremo dell'avvenire della Patria nostra diletta».

115. Κεφάλαιο «Βιογραφικαὶ σημειώσεις καὶ ἐπιστολαί», στὸν τόμο Ἀριστοτέλους Βαλαωρίτου, *Βίος καὶ ἔργα*, [Βιβλιοθήκη Μαράσλη], Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Ἐν Ἀθήναις 1907, τόμ. Α', σσ. 61-62 [=Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος, ἐπιστολὲς καὶ πολιτικὰ κείμενα*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης – Νίκη Λυκούργου, Ἰκαρος, Ἀθήνα 1980, τόμ. Α', σσ. 62-63].

116. Ἀχιλλεὺς Παράσχος, «Ἐγερτήριον κατὰ τῆς πεσοῦσης δυναστείας», *Ποιήματα*, τόμ. Β', ὁ.π., σ. 147.

*Κ' ἦταν ἀητὸς ἀληθινός! Σὰν τοῦγραφεν ἡ τύχη του
μ' ἐνὸς ἀητοῦ δικέφαλου νὰ θρέφεται τὸ αἷμα,
ἐφτέρωσε τὸ σῶμα του, ἐθέριωσε τὸ νύχι του
κ' ἐσύντριψε τοῦ χρυσαυτοῦ τ' ἀδελφωμένο στέμμα¹¹⁷.*

Σημαντική γιὰ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἐνοποίησης τῆς Ἰταλίας ὑπῆρξε ἡ spedizione dei Mille, δηλαδή ἡ ἐκστρατεία τῶν χιλίων γαριβαλδινῶν, οἱ ὁποῖοι ξεκινῶντας ἀπὸ τὴ Γένοβα ἀποβίβασθηκαν στὴ Μαρσάλα, στίς 11 Μαΐου 1860¹¹⁸, ἐνῶ στίς 27 τοῦ ἴδιου μηνὸς κατέλαβαν τὸ Παλέρμο καὶ στὴ συνέχεια ὅλη τὴ Σικελία¹¹⁹. Ὁ Γεώργιος Σουρῆς θύμιζε τὴν ἀπόβαση μὲ τοὺς παρακάτω στίχους του:

*Ὁ μωθῶδης Γαριβάλδης μὲ τὰ κλέη τὰ μεγάλα
νικητὴς εἰσῆλθε γίγας πρῶτα-πρῶτα στὴν Μαρσάλα
εἰς τὰ χίλια κι ὀκτακόσα
καί... δὲν ἐνθυμοῦμαι πόσα¹²⁰.*

Καθοριστική ἐπίσης ὑπῆρξε, στίς 20 Ἰουλίου ἡ μάχη στὸ Μιλάτσο¹²¹, γιὰ τὴν ὁποία μᾶς παρέχει ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες ὁ μαυιάτης Ἡλίας Στεκούλης¹²², ποὺ ἦταν ἓνας ἀπὸ τοὺς Χιλίους: «Ὁ Γαριβάλδης διηύθυνεν ἑφιππος τὸ

117. Γεώργιος Δροσίνης, «Γαριβάλδης», *Ἑστία*, τόμ. 13 (Ἰανουάριος-Ἰούνιος 1882), σ. 354.

118. Βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ κόσμος (1814-1914)*. Τὰ πολιτικά, διπλωματικά, οἰκονομικά, κοινωνικά πλαίσια καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις, ὁ.π., σ. 249, καὶ Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, ὁ.π., σ. 381.

119. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ Ἰταλικὴ Ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα (1859-1862)*, Θεμέλιο, Ἀθῆνα 1985, σ. 27: «Ἡ παρουσία τοῦ Γαριβάλδι καὶ τῶν "χιλίων" στὴ Σικελία προκάλεσε γενέικυση τῆς ἐξέγερσης σ' ὅλο το βασίλειο —κυρίως ἀπὸ τοὺς ἀγρότες ποὺ περίμεναν ὅτι μαζὶ μὲ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση θὰ ἀποκοῦσαν γῆ— καὶ συρροὴ δεκάδων χιλιάδων ἐθελοντῶν στὸ στρατόπεδόν του. Ὡς τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1860 οἱ Βουρβόνοι ἐκδιώχθηκαν ἀπὸ τὴν ἐπικράτειά τους. Ἡ κυβέρνησις τοῦ Τουρίνου ἤμως κατόρθωσε νὰ καρπωθεῖ τὰ ἀποτελέσματα τῆς δράσεως τῶν δημοκρατικῶν». Βλ. Stuart J. Woolf, «La storia politica e sociale», στὸν συλλογικὸ τόμο *Storia d'Italia*, τόμ. Γ', ὁ.π., σσ. 499-500.

120. Γεωργίου Σουρῆ, «Ἰταλία», *Τὰ Ἀπαντα*, Νέα ὁλοκληρωμένη ἐκδοση, Ἀναστύλωση καὶ ἔκρινε Γ. Βαλέτας, τόμ. Ε', Ἐκδόσεις Χρ. Γιοβάννη, Ἀθῆναι 1966, σ. 433.

121. Βλ. Stuart J. Woolf, «La storia politica e sociale», στὸν συλλογικὸ τόμο *Storia d'Italia*, τόμ. Γ', ὁ.π., σ. 504.

122. Βλ. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ Ἰταλικὴ Ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα (1859-1862)*, ὁ.π., σσ. 137-138: «Ὁ Στεκούλης θὰ μπορούσε νὰ ὀνομασθεῖ ἐπαγγελματίας ἐθελοντής. Συμμετεῖχε, ἀπ' τὸ 1854 στὸν Κριμαϊκὸ ὡς τὰ 1870 στὸν Γαλλοπρωσικὸ, σ' ὅλες τὶς ἐξέγερσεις στὴν Ἰταλία καὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐγίνε ἐμπιστος τοῦ Γαριβάλδου, καὶ σ. 141: «Ἰδιαίτερα ὁ Στεκούλης, ποὺ ἀκολούθησε τὸν Γαριβάλδι σ' ὅλες τὶς ἐκστρατείες, ἦταν ὁ μόνιμος σύνδεσμός του μὲ τὴν Ἑλλάδα. Χρησιμοποιήθηκε ἀπ' αὐτὸν γιὰ τὴ στρατολογία Ἑλλήνων ἐθε-

κέντρον. Ἐφόρει τὴν ἐρυθράν του βλούζαν καὶ περὶ τὸν λαίμῳ τὸ τρίχρουν μανδύλιν του, οὗ αἱ δύο ἄκραι ἐσειόντο ὑπὸ τοῦ πνέοντος ἀνέμου, ὅστις προσβάλλων αὐτὸν ἐφιππον τῷ ἔδιδε γραφικωτάτην ὄψιν. Ἐκεῖ ἐθαύμασα τὴν παρατηρητικότητα τοῦ Γαριβάλδη περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν θέσεων. Πανταχοῦ τρέχων ἔδιδε διαταγὰς, ταύτην μὲν τὴν θέσιν νὰ καθέξωσι τόσοι, ἐκείνην δὲ νὰ προσβάλλωσι πλείονες. Καὶ ὁ ἐπίλογος τῆς μάχης αὐτῆς ἦτο ὅτι μετὰ πεντάκωρον ἀντίστασιν, καθ' ἣν οἱ ἰδιοὶ μας ἐκυρίευσαν ἐξ ἐφόδου τὰ ὀχυρώματα μετὰ τὴν λόγχην ἐπιτεθέντες, ὁ στρατὸς τοῦ Βόμβια [τοῦ Francesco II] ὑπεχώρησε παραδοὺς καὶ αὐτὸ τὸ φρούριον». Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀποβίβαση τῶν γαριβαλδινῶν στὴν Καλαβρία, στίς 18 Αὐγούστου, συνεχίσθησαν οἱ αἱματηρὲς συγκρούσεις μετὰ τὸν βουρβονικὸν στρατό, στίς περιοχὰς γύρω ἀπὸ τὸ Ρήγιο. Ἐγράφε σχετικὰ ὁ Στεκούλης: «Τέσσαρας ὥρας διήρκεσεν ἡ μάχη αὕτη, καθ' ἣς ἐθεάθη [ὁ Garibaldi] εἰς ὅλα τὰ σημεῖα, τρέχων ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸν ἄλλον, ἐνθαρρύνων, διατάσσων, βλασφημῶν ἐνίοτε, καὶ πρὸ πάντων ἐκτιθέμενος. Οὐδεμίαν ἔδιδε προσοχὴν, οὔτε εἰς τὰς οἰμωγὰς τῶν πληγωμένων, οὔτε εἰς τὰ πτώματα τῶν νεκρῶν, ἀλλ' ἀνάμεσον αὐτῶν, μετ' ὅψιν ἀγρίαν καὶ συγχρόνως αἰγλήεσαν, ἦτο αἰκινήτος καὶ ἀτάραχος, σχεδὸν σκληρὸς πρὸς τοὺς δυστυχεῖς πεσόντας». Τελικὰ, ὁ Giuseppe Garibaldi εἰσῆλθε θριαμβευτικὰ νικητὴς στὴ Νεάπολιν, στίς 7 Σεπτεμβρίου 1860. Ὁ Στεκούλης μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τίς πρῶτες στιγμῆς τοῦ Garibaldi στὴν πρωτεύουσα τοῦ βουρβονικοῦ βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν: «Ἐπορεύθη κατ' εὐθείαν εἰς τὴν Μητρόπολιν καὶ μὴ εὐρῶν τὸν ἐπίσκοπον ἐκεῖ τῷ ἀφῆκε τοὺς χαιρετισμούς του καὶ τὴν ἔκφρασιν τῆς λύπης του ἐπὶ τῇ μὴ συναντήσει των. Κεκοπιανῶς ὡς ἦτο, ἀνῆλθεν εἰς τὰ ἀνάκτορα καὶ ἀπεσύρθη ὅπως ἀναπαυθῇ ἐπὶ μικρόν. Κάτωθεν τῶν ἀνακτόρων συνωστίζοντο μυριάδες λαοῦ (...) Καὶ εἰς τὸ πλῆθος ἐκεῖνο, ὅπερ πρὸ μικροῦ εἶχε θέσει τὴν τήβεννον τοῦ δικτάτορος ἐπὶ τῶν ὤμων τοῦ Γαριβάλδη, ἀνήγγειλε τις ἀπὸ τῶν ἀνακτόρων ὅτι κοιμᾶται ὁ λατρευτὸς του ἡρως»¹²³. Ἀκολούθησε, στίς 21 Ὀκτωβρίου 1860, δημοψήφισμα γιὰ τὴν προσάρτηση τοῦ Βασιλείου τῶν Δύο Σικελιῶν στὸ Βασίλειο τῆς Σαρδηνίας-Πεδεμοντίου¹²⁴. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ μετὰβαση τῆς ἐξουσίας ἀπὸ τοὺς Βουρβόνους καὶ τὴν παλαιὰ ἀριστοκρατία, στὴ δυναστεία τῆς Σαβοΐας καὶ στὴν ἀστικὴ τάξη, τὴν ἀναπλάθει ὁ Giuseppe Tomasi di Lampedusa, μετ' ἀριστουργηματικὸν τρόπο —καθὼς ἐπισημαίνει καὶ ὁ Procacci¹²⁵—, στὸ μυθιστόρημά του *Il Gattopardo*: «Sulla cima di

λοντῶν, στὰ 1866 καὶ 1870, καὶ ἀπὸ τοὺς ἐλληνικοὺς ἐπαναστατικοὺς κύκλους γιὰ νὰ ζητήσουν τὴ βοήθεια καὶ τὴ συμπαράσταση τοῦ στρατηγοῦ, στὰ 1866 καὶ 1877».

123. Ἡλίας Στεκούλης, «Ἰωσήφ Γαριβάλδης», *Ἑστία*, τόμ. 13 (Ἰανουάριος-Ἰούνιος 1882), σσ. 357-359.

124. Βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Ἑδρὼπη καὶ ὁ κόσμος (1814-1914)*. Τὰ πολιτικά, διπλωματικά, οἰκονομικά, κοινωνικά πλαίσια καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις, ἑ.π., σ. 250, καὶ Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, ἑ.π., σ. 383.

125. Βλ. Giuliano Procacci, *Storia degli italiani*, ἑ.π., σ. 385: «Sotto l'occhio vigile

Monte Morco tutto era nitido adesso, la luce era grande; la cupezza di quella notte però ristagnava ancora in fondo all'anima di don Fabrizio. Il suo disagio assumeva forme tanto più penose in quanto più incerte: non era in alcun modo originato dalle grosse questioni delle quali il Plebiscito aveva iniziato la soluzione: i grandi interessi del Regno (delle Due Sicilie), gl'interessi della propria classe, i suoi vantaggi privati uscivano da tutti quegli avvenimenti ammaccati ma ancora vitali. Date le circostanze non era lecito chiedere di più: il disagio non era di natura politica e doveva avere radici più profonde, radicate in una di quelle cagioni che chiamiamo irrazionali perché seppellite sotto cumuli di ignoranza di noi stessi. L'Italia era nata in quell'accigliata sera a Donnafugata; nata proprio lì, in quel paese dimenticato, altrettanto quanto nella ignavia di Palermo e nella agitazione di Napoli; una fata cattiva però, della quale non si conosceva il nome, doveva esser stata presente; ad ogni modo era nata e bisognava sperare che avrebbe potuto vivere in questa forma: ogni altra sarebbe stata peggiore. D'accordo. Eppure questa persistente inquietudine qualcosa significava; egli sentiva che durante quella troppo asciutta enunciazione di cifre, come durante quei troppo enfatici discorsi, qualche cosa, qualcheduno era morto. Dio solo sapeva in quale andito del paese, in quale piega della coscienza popolare»¹²⁶. Εὐστοχα ἢ Ὀλγα Σελλᾶ παρα-

del nobile del luogo e del fattore i contadini meridionali andarono —si ricordi la descrizione efficacissima del plebiscito in un villaggio siciliano nel romanzo *Il Gattopardo*— a deporre nell'urna il loro sì all'unità d'Italia. Quest'ultima ereditava però, insieme a questi suoi nuovi cittadini, anche le loro sofferenze e i loro rancori; ereditava la pesante e difficile "questione meridionale"».

126. Giuseppe Tomasi di Lampedusa, *Il Gattopardo*, Feltrinelli Editore, [Biblioteca di letteratura diretta da Giorgio Bassani, I Contemporanei, 4], Milano 1960, σσ. 135-136 (βλ. μετάφραση στὸν τόμο Τζουζέπε Τομάζι Ντὶ Λαμπεντούζα, *Ὁ Γατόπαρδος*, Εἰσαγωγή-Μετάφραση-Ἐπίμετρο Μαρία Σπυριδοπούλου, Ἐκδόσεις Bell, [Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη], Ἀθήνα 1999, σσ. 142-143: «Στὴν κορυφὴ τοῦ ὄρους Μόρκο, ὅλα φαίνονταν τώρα πὺδ καθαρὰ μέσα στὸ ἄπλετο φῶς· τὸ σκότος ἐκείνης τῆς νύχτας λίμναζε ὥστὸσο ἀκόμη στὰ βάθη τῆς ψυχῆς τοῦ Ντὸν Φαμπρίτσιο. Ἡ στενοχώρια τοῦ ὅσο πὺδ ἀσαφὲς ἦταν τόσο πὺδ ὀδυνηρὴ γινόταν· δὲν εἶχε καμία σχέση με τὰ μεγάλα ζητήματα καὶ τὴν ἑναρξὴ τῆς ἐπὶλυσής τους πὺδ εἶχε σηματοδοτήσει τὸ Δημοψήφισμα· τὰ μεγάλα συμφέροντα τοῦ Βασιλείου (τῶν Δύο Σικελιῶν), τὰ συμφέροντα τῆς δικῆς του τάξης, τὰ προσωπικὰ προνόμια τοῦ εἶχαν μωλωπιστεῖ ἀπὸ ὅλα αὐτὰ τὰ γεγονότα ἀλλὰ παρέμεναν ζωντανά. Δεδομένων τῶν περιστάσεων, ὅθι ἦταν ἐντελὼς ἄστοχο νὰ θελήσει κανεὶς κατὶ περισσότερο· ἡ στενοχώρια τοῦ δὲν ἦταν πολιτικῆς φύσης καὶ εἶχε μᾶλλον πὺδ βαθιὲς ρίζες, σὲ μία ἀπὸ κείνες τίς αἰτίες πὺδ ὀνομάζουμε ἄλογες γιατί εἶναι θαμμένες κάτω ἀπὸ σωροὺς ἀγνοίας τοῦ ἑαυτοῦ μας. Ἡ Ἰταλία εἶχε γεννηθεῖ ἐκεῖνο τὸ σκυθρωπὸ βράδυ στὴν Ντοναφουγκάτα, ἀκριβῶς ἐκεῖ, σὲ κείνο τὸ ξεχασμένο χωριό, ὅπως καὶ στὸ νωθρὸ Παλέρμιο ἢ στὴν ταραγμένη Νάπολη; μὴ κακιὰ μάγισσα ὅμως, πὺδ κανεὶς δὲν ἤξερε τὸ ὄνομά της, πρέπει νὰ εἶχε παρευρεθεῖ στὴ γέννηση· ὅπως καὶ νὰ ἔχει, ἡ Ἰταλία εἶχε γεννηθεῖ καὶ ἔπρεπε ὅλοι νὰ ἐλπίζουν πὺς θὰ ἐπιζοῦσε με

τηρεῖ γιὰ τὸ μυθιστόρημα αὐτό: «Εἶναι τὸ ἔργο ἐνὸς μεταίχμιου καὶ ἡ σύγκρουση δύο κόσμων, τοῦ παλίου καὶ τοῦ νέου — καὶ δὲν εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ ἡ τέχνη καταπιάνεται μὲ τέτοιου εἶδους καταγραφές. Ὁ παλιὸς ἐκφράζεται στὸ πρόσωπο τοῦ Ντὸν Φαμπρίτσιου, πρίγκιπα ντὶ Σαλίνα, ποὺ βλέπει νὰ ἀλλάζουν ἄρδην ὅσα τοῦ ἦταν ὡς τότε γνώριμα, μὲ τὸν ἐρχομὸ τοῦ Γκαριμπαλντι. Ἐχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς μεγαλοαστικῆς τάξης, μαζὶ καὶ τὴ φινέτσα, τὴν ἀρχοντιά, τὴν αἰσθητικὴ καὶ τὴν παιδεία ποὺ εἶχαν τὴν εὐκαιρία καὶ τὴ δυνατότητα νὰ ἀποκτήσουν τὰ μέλη της. Ὁ νέος κόσμος ἀποτυπώνεται πολλὴ εὐστοχα στὸ πρόσωπο τοῦ ἄξεστου, ἀλλὰ πἀμπλουτου χωριάτη ποὺ μπαίνει ὁρμητικὰ στὸν χῶρο τοῦ πλούτου καὶ τοῦ χρήματος, μὲ "ἐφόδια" τὴν ἀγένεια, τὴν ἀγραμματοσύνη καὶ τὸν καιροσκοπισμὸ. Ὁ πρίγκιπας ντὶ Σαλίνα καταλαβαίνει ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ἄλλιως καὶ προσαρμόζεται, μὲ μοναδικὴ φινέτσα, ψυχραιμία καὶ ἀρχοντιά, στὴ νέα πραγματικότητα. Συναινεῖ θυμόσοφα σὲ μιὰ κατάσταση ποὺ δὲν τὴν ἐπέλεξε, ποὺ δὲν τοῦ ταιριάζει, ποὺ τὸν ζημιώνει ἐν τέλει. Καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὴν τὴ διαδικασία ὠριμάζει, κοιτάζει τὸν ἑαυτὸ του καὶ τὸν κόσμον γύρω του»¹²⁷.

Μὲ τὸ θετικὸ ἀποτέλεσμα τοῦ δημοψηφίσματος, καθίστατο πλέον ἐφικτὴ ἡ ἵδρυση τοῦ ἐνωμένου Βασιλείου. Συγκεκριμένα, στίς 18 Φεβρουαρίου 1861, στὸ Τορίνο, συνεδρίασε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ Ἰταλικὸ Κοινοβούλιο, γιὰ νὰ ἀνακηρύξει τὴν Ἰταλία σὲ Βασίλειο καὶ νὰ παραδώσει τὸν θρόνο στὸν Vittorio Emanuele II¹²⁸ (ἀπόφαση ποὺ ἐπικυρώθηκε, στίς 26 Φεβρουαρίου, ἀπὸ τὴ Γερουσία). Αὐτὴ τὴ συνεδρίαση τὴν παρακολούθησε καὶ ἕνας "Ἑλληνας, ὁ ποιητὴς Γεώργιος Τερτσέτης, γεγονὸς ποὺ ἀνέφερε περιχαρῆς στὸν φίλο του Tommaseo, μὲ τὴν ἐπιστολὴ του τῆς 1ης Μαρτίου 1861. Σὲ αὐτὴν, ἐπιπλέον, περιέγραφε τὸν τρόπο ποὺ μηχανεὺθηκε γιὰ νὰ ἐξασφαλίσαι μιὰ πρόσκληση ἀπὸ τὸν ὑπουργὸ ἐσωτερικῶν Marco Minghetti, ὁ ὁποῖος μοίραζε προσκλήσεις μόνον σὲ σημαίνοντα

αὐτὴν τὴ μορφή: ὁποιαδήποτε ἄλλη θὰ ἦταν χειρότερη. Σύμφωνα. Κι ὅμως αὐτὴ ἡ ἐπιμονὴ ἀνησυχία κάτι ἔπρεπε νὰ σημαίνει. Ἐνοιωθε πῶς κατὰ τὴ διάρκεια ἐκείνης τῆς τόσο ξερῆς ἀριθμητικῆς διατύπωσης, ὅπως καὶ κατὰ τὴ διάρκεια ἐκείνων τῶν ὑπερβολικὰ κομπαστικῶν ὁμιλιῶν, κάτι ἢ κάποιος εἶχε πεθάνει, σὲ κάποια ἄγνωστη γωνιά τῆς χώρας, σὲ κάποια θαμμένη πτυχὴ τῆς λαϊκῆς συνειδήσεως. Ὁ Σικελὸς εὐγενὴς don Fabrizio ποὺ ἐγκαταλείπει τὸν ἑαυτὸ του, ἀπογοητευμένος ἀπὸ τίς αἰφνίδιες κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις, θυμίζει τὸν Ζακύνθιο κόντε Φεντερίκο Βάρμα τοῦ Ξενοπούλου ποὺ καὶ αὐτὸς παραδίδεται χωρὶς ἀντίσταση στίς ἀλλαγές τῶν καιρῶν (βλ. Γρηγορίου Ξενοπούλου, *Τερέζα Βάρμα-Δακόστα. Μυθιστόρημα*, Ἀδελφοὶ Βλάσση, Ἀθήνα, σ. 25: «Νά, ὁ τελευταῖος τῆς γενιᾶς τοῦ περίμενε τὸ θάνατο μὲς στὸ ἐτοιμοθάνατο παλάτι του. Εἶχε κι αὐτὸ τὸ μεγαλεῖο του, τὴν ποίησή του. Καὶ γιὰ πρώτη ἱσως φορὰ μπόρεσα νὰ φαντασῶ τὸ ἀκλόνητο ἐκεῖνο σπῆτι πεσμένο καὶ τὸν ἀπέθαντο κόντε-Φεντερίκο νεκρό»).

127. Ὀλγας Σελλᾶ, «Ἡ συναίνεση τοῦ Γατόπαρδου», ἐφ. *Ἡ Καθημερινή*, 9 Φεβρουαρίου 2010.

128. Βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιφανλῆς, *Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ κόσμος (1814-1914)*. Τὰ πολιτικά, διπλωματικά, ὁικονομικά, κοινωνικά πλαίσια καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις, β.π., σ. 250.

πρόσωπα, μαρκησίους και κόμητες. Και έπειδή ο Τερτσέτης δέν διέθετε τίτλους εύγενείας, σκέφθηκε νά προβάλει τò γεγονός ότι ήταν Έλληνας. Έτσι έγραψε στòν Minghetti ένα λακωνικό σημείωμα, έπισημαίνοντάς του πώς θα ήταν ό μόνος τής ενθρόνισης, αν φυσικά τού χορηγούσε μία πρόκληση. Ό ύπουργός ένήργησε άμεσα, στέλνοντάς του χωρίς καθυστέρηση τήν πολυπόθητη άδεια εισόδου, θέλοντας προφανώς νά τιμήσει, με τόν τρόπο αυτόν, στò πρόσωπο τού Τερτσέτη, και τò φιλικό έθνος στò όποιο ανήκε. Αυτά εξιστορούσε ό ποιητής στòν Tommaseo: «vi fo noto, che ebbi il vantaggio di assistere alla prima seduta del Parlamento ed udire la voce del Re Marziale. Vi partecipo però, che venuto qui ho considerato che avere biglietto d'introduzione era non solo difficile, ma quasi impossibile; pochi i biglietti da distribuirsi e poi ogni deputato e senatore aveva i suoi propri, immediati clienti. (...) Rilevai che il solo Ministro dell'Interno Signor Minghetti, bolognese, dispensava biglietti a persone ragguardevoli, marchesi o conti. (...) scrissi al Ministro: "Non le scrivo attico, quantunque venga da Atene, ma laconico. Può essa darmi un biglietto d'introduzione per la seduta di domani? Sarò l'unico della mia nazione che assisterà a questa istorica seduta!". Cinque minuti non scorsero ed ecco un giovine funzionario venirmi incontro col biglietto in mano. "Il Ministro", mi disse, "non ha il bene di conoscerla, ma le sue ragioni sono perentorie"»¹²⁹.

Με άφορμή τὰ παραπάνω ιστορικά γεγονότα, συνέθεσε διάφορα στιχουργήματα ό Παναγιώτης Συνοδινός¹³⁰, συμπεριλαμβανόμενα στήν ποιητική συλλογή του Έθνεγεργήρια σαλπίσματα¹³¹ πού τήν ολοκλήρωσε τόν Αύγουστο τού 1860. Σέ αυτήν προτάσσει στιχούργημα «Πρός τήν Α. Β. Υ. τόν Δούκα τού Μομφεράτου Όθωνα», δηλαδή τόν φιλότεχνο τέταρτο κατά σειρά γιό τού Vittorio Emanuele II, πού επρόκειτο νά ταξιδέψει στήν Άνατολή¹³². Η πέμπτη και τελευταία στροφή έχει ως έξής:

129. Γεωργίου Θ. Ζώρα, «Γεώργιος Τερτσέτης», Έπιταφιακά μελετήματα, τόμ. Γ': Θωμαζαίος και Έπιταφίοι (άνέκδοτος αλληλογραφία), έ.π., σσ. 84-85.

130. Βλ. σχετικά Βασίλη Κ. Λάζαρη, Παναγιώτης Συνοδινός. Ένας ρομαντικός Πατριός τού δέκατου ένατου αιώνα, Άχαϊκές Έκδόσεις, Πάτρα 2000, σσ. 97-98.

131. Παναγιώτης Συνοδινός, Έθνεγεργήρια σαλπίσματα δημοτικών ποιήσεων, Συλλογή Πέμπτη, Τύποις Ε. Π. Χριστοδούλου, Έν Πάτραις 1861.

132. Πράγματι ό Odone Eugenio Maria di Savoia, μαζί με τὰ μεγαλύτερα άδέλφια του Umberto και Amedeo, άνεχώρησε από τή Τζένοβα στις 5 Ιουλίου 1862, περιηγήθηκε στή Νότιο Ιταλία επί μία έβδομάδα, και στή συνέχεια μετέβη διά θαλάσσης στήν Κωνσταντινούπολη, όπου κατέλυσε στις 16 Αύγουςτου, φιλοξενούμενος τού Σουλτάνου. Ωστόσο, άναγκάσθηκε νά διακόψει τò ταξίδι του, στις 29 Αύγουςτου, εξαιτίας τής σύγκρουσης τών βασιλικών στρατευμάτων με τò σώμα τών γαριβαλδινών στò Άσπρομόντε, καθώς και τού επικείμενου

ὦ! πρόφτασε καὶ τ' ἄνθη μας Σὲ καρτεροῦν ἀκόμα
 ἔλα! Τοῦ Βίκτωρος παιδί·
 τῶν ἐθνοτήτων ὁ Θεὸς μὲ δακρυσμένον ὄμμα
 στήν Πόλιν Αὐτοκράτορα προσμένει νὰ Σὲ ἰδῇ¹³³.

Ἀκολουθεῖ διγλωσση (στὰ ἑλληνικά καὶ τὰ ἰταλικά) «Προσφώνησις πρὸς τὸν ἀληθῆ Βασιλέα καὶ ἀρειμάνιον στρατιώτην τῆς ἀδελφῆς Ἰταλίας Βίκτωρα Ἑμμανουήλ», ὅπου μεταξὺ ἄλλων ὁ Συναδινὸς γράφει: «Ἐάν, ἐνδοξε φίλε τῆς Ἑλλάδος, ἐὰν τὸ θριαμβευτικὸν ξίφος τῆς Πατρίδος μου ἐσύνητριψεν ἢ Διπλωματία, καὶ τὰ καριοφιλία δεικνύουσι τοὺς παρημελημένους τάφους τῶν ἡμιθέων μας, μὴ ἀπελπισθῇ ἡ φιλελληνικὴ Σου καρδιά· ὁ παλμὸς δὲν ἐσβέσθη εἰς τῶν ἀπογόνων τὰ καταβασανιμένα στήθη· ἔλπιζε καὶ ἀγάπα τοὺς νέους Ἑλληνας, οἵτινες ἀγαπῶντες τὸ ἀγαθὸν μεγαλεῖον Σου ἐλπίζουν ἐπὶ Σὲ καί, ἂν ἡ Αὐστρία ἐπέτυχεν νὰ συντρίψῃ τὴν Σάλπιγγα τῆς Ἑταιρίας μας, εἰς τὴν γενναίαν Σου πρόσκλησιν θὰ Σοὶ ἀποκριθῇ ἡ φωνή μας, καὶ εἰς ἐν νεῦμά Σου αἱ πράξεις μας Σ' ἀπαντῶσιν, καὶ τοὺς εὐγενεῖς πόθους Σου ἱκανοποιῶσιν οἱ θρίαμβοι τῶν υἱῶν τῶν θαυμάτων! (...) Ἡ Ἑλλάς σὲ γνωρίζει· διατὶ λοιπὸν παρὰ Σοῦ νὰ μὴν ἐλπίζει; Διῆλθες τὴν εὐκλεῆ δυστυχίαν τῆς· μακρὰν πᾶσα ἀπελπιστικὴ ἀμφιβολία. Ἀπὸ τοῦ μαρτυρολογίου τοῦ Ἑλληνικοῦ Λαοῦ μόλις ἀνυψωθεῖ τρέμουσα ἡ παλάμη τοῦ Βασιλέως τῆς Ἰταλίας, θὰ πέση βαρεῖα καὶ ἀποφασιστικὴ ἐπὶ τοῦ θαυματουργικοῦ ξίφους τοῦ Σολφερίνου καὶ τῆς Μαγέντας στολιζομένου ἐπὶ τῆς κουρασμένης ὀσφύος Σου»¹³⁴.

Ἐπίσης ἀφιέρωσε στὸν Garibaldi στιχοῦργημά του (μὲ χρονία: Πάτρα 1860), ἀποτελούμενο ἀπὸ 25 στροφές. Ἀκολουθῶς παραθέτουμε τὴν 10η, 11η, 16η καὶ 17η στροφή:

Ἡ δύω Του πλάταις δυνά βοννά δέχονται τὰ μαλλιά Του
 καθὼς καὶ τὸ Βεζούβιο τῆς νύχτας τὸ ἀγέρι.
 Βράχος πλατὺς τὰ στέρνα Του, φιλοῦνε τ' ἄρματά Του
 καθὼς ἡ Ὅσσα κι ὁ Βωδιάς τῆς μάχης τὸ ξεφτέρει.

Φίλος ξηλιάρης ὁ οὐρανὸς τηράει τὸ μέτωπό Του·
 Τοῦ στέλνει χαιρετίσματα μὲ βροντερὸ φιλί του·

γάμου τῆς ἀδελφῆς του Maria Pia μὲ τὸν βασιλιὰ τῆς Πορτογαλίας Don Luigi. Βλ. σχετικὰ Valerio Anzino, S. A. R. *il Principe Odone di Savoia Duca di Monferrato*, *Coi tipi del Collegio degli Artigianelli*, Torino 1867, σσ. 47-54.

133. Παναγιώτης Συνοδινός, *Ἐθνεγερτήρια σαλπίσματα δημοτικῶν ποιήσεων*, β.π., σ. ε'.

134. Ὁ.π., σσ. στ'-η'.

ἔχει ἓνα ἥλιο ὁ οὐρανός, μὰ Ἐκείως στὸ πρόσωπό Του
δυὼ ἥλιους ἔχει, μάτια δυὼ, ποὺ δείχνουν τὴν ψυχὴ Του (...)

Κυματογέννητο παιδί, ἀδέρφι τοῦ κινδύνου,
Σ' ἐβύζαξε ἡ Ἐλευθεριὰ στὴν ἐρημιὰ τοῦ θρήνου,
Σ' ἐβάφτισεν εἰς δάκρυα, εἰς αἵματα ἱερὰ
καὶ σῶμαθε τὸ ἀλφάβητο εἰς τ' ἄστρα τὰ λαμπρά.
Στὴν ἀγκάλῃ τῆς μάχης θρεμμένος
Γαριβάλδῃ βραχόκαρδε τώρα
ὠροδείκτης πυρός, ματωμένος,
τὸ σπαθί Σου μετράει τὴν ὥρα!
τὸ σπαθί Σου μετράει τὴν ὥρα!

Γιὰ ιδέστε! τὰ ματάκια Του, τ' ἀστεροτεριασμένα!
ἀπὸ τὸ ἴδιο του τὸ φῶς τᾶχει ὁ Θεὸς πλασμένα.
Βροντᾷ ἡ καραμπίνα Του μὲ περηφάνεια, ἀργὰ
μὲ τῶν ματιῶν Του τὴν φωτιὰ ποὺ ἀστράφτουν πλιὸ γοργά.
Τῆς βροντῆς Σου πρὶν ἔβγουν οἱ φόνοι,
εἰς τὸ χῶμα σωριάζονται δέκα
καὶ γουριάζουν λαχτάρεις καὶ πόνοι...
Γαριβάλδῃ, πελέκα! πελέκα!
Γαριβάλδῃ, πελέκα! πελέκα!¹³⁵.

Στὴ συλλογὴ ἀκολουθεῖ ποίημα ποὺ ἐπιγράφεται «Χαιρετισμὸς πρὸς τοὺς
ἀδελφοὺς Ἰταλοὺς πολεμοῦντας!» (μὲ χρονία: Ἀθῆναι, Ἀνοιξὶς τοῦ 1859), ἀποτε-
λούμενο ἀπὸ 23 στροφές. Παραθέτουμε ἐνδεικτικὰ τὴν 17η στροφή:

Εἰς τὰ πλήθη τῶν τυράννων ὡς ἀθάνατοι ὀρμᾶτε!
ἀψηφᾶτε, ἀπηδᾶτε, ξίφη, λόγχας, τηλεβόλα!
καὶ σεῖς Μοῦσαι Ἰταλίδες εἰς τὰς μάχας τραγουδᾶτε·
μιμηθεῖτε τὴν Ἑλλάδα, ἥτις ἀψηφῶσα ὅλα
μέσφω τόσων τῆς ἐχθρῶν,
ἐμπηξε εἰς τοῦ Μωάμεθ τὴν καρδίαν, τὸν Σταυρόν!¹³⁶.

Τὰ ἰταλόθεμα ποιήματα τῆς συλλογῆς τελείωνουν μὲ τὸ στιχοῦργημα «Ὁ
Καβούρ», ἀποτελούμενο ἀπὸ 32 στροφές, μὲ τὸ ὅποιο ὁ Συνοδινὸς θρηνεῖ τὸν θά-
νατο τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ ἀνδρα. Παράλληλα ὁμως μέμφεται τὸν Ναπολέοντα

135. Ὁ.π., σσ. 62-63.

136. Ὁ.π., σ. 70.

Γ', γιατί δίσταζε νὰ βοηθήσει τοὺς Ἰταλοὺς στὴν ὀλοκλήρωση τῆς προσπάθειάς τους μὲ τὴν προσάρτηση τῆς Ρώμης στὸ βασίλειό τους. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ 21η καὶ ἡ 22η στροφή:

Κάλλιον θαμμέν' ἢ Ρώμῃ μέσῳ μαύρων ἐρειπίων
παρ' ὑπόγειον πομπῶδες τῶν ἱερεξεταστῶν
παρ' ἀνάκτορον τοῦ Πάπα καὶ καθέδρα τῶν δημίων
ἱστορία μᾶλλον ζῶσα καὶ λαῶν καὶ δυναστῶν.

Ἐντροπή σου Βοναπάρτη ἓνα Πάπα νὰ φοβῆσαι·
καταισχύνῃ σου Εὐρώπῃ τὴν Αὐστρίαν νὰ τιμᾷς.
Ἀμαζῶν ἀπὸ φλαρέους καὶ Βομβίσκους νὰ κλονῆσαι
ἐνῶ ἥσυχος τοὺς θάπτεις ἂν ποθῇς εἰς δυὸ στιγμὰς¹³⁷.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς δεύτερης φάσης τῆς Παλιγγενεσίας τὰ ἐξυμνεῖ καὶ ὁ ἴδιος ὁ Garibaldi στὴν ἐκτενὴ σύνθεσή του *Poema autobiografico*, τὸ ὁποῖο ἀπαρτίζεται ἀπὸ 29 ποιήματα¹³⁸. Σὲ αὐτά, μὲ χρονολογικὴ σειρὰ περιγράφονται οἱ ἀγῶνες τοῦ καὶ τὰ πλούσια σὲ περιπέτειες βιώματά του, πρῶτα στὴ Λατινικὴ Ἀμερικὴ καὶ ὕστερα στὴν Ἰταλία, μέχρι τὸ 1862. Παραπλήσιο περιεχόμενο ἔχει καὶ τὸ ἐκτενὲς ποίημά του « *Carme alla morte* »¹³⁹, ἀπαρτιζόμενο ἀπὸ 574 ἐνδεκασύλλαβους στίχους, μὲ τοὺς ὁποίους ὁ Garibaldi, ἔχοντας ὡς πρότυπο τὸ ἔργο *I sepolcri* τοῦ Foscolo, ἐξυμνεῖ τοὺς συντρόφους τοῦ ποὺ χάθηκαν στὶς διάφορες μάχες. Ἀνάμεσα στὰ ὑπόλοιπα, ἐπίσης πατριωτικά, ποιήματά του ξεχωρίζουν δύο σονέτα: ἓνα γιὰ τὸν βασιλιά Vittorio Emanuele II¹⁴⁰ καὶ ἓνα γιὰ τὴ Ρώμῃ¹⁴¹. Περισσότερο λυρισμὸ παρουσιάζει ἓνα μικρὸ ἀρκαδικῆς τεχνοτροπίας στιχοῦργημα, ποὺ ἀπαρτίζεται ἀπὸ πέντε ἐπτάστιχες στροφές. Εὐκόλα ὁ ἐπαρκὴς ἀναγνώστης ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀλληγορικὴ σημασία ποὺ προσλαμβάνουν τὰ χρησιμοποιούμενα σὲ αὐτὸ σύμβολα: τὸ ἀρνάκι καὶ ὁ λύκος. Πρόκειται στὴν πραγματικότητά γιὰ τὴν αἰμάσσουσα Ἰταλία καὶ τὸν Αὐστριακὸ δυνάστη, ἀντίστοιχα:

137. Ὁ.π., σσ. 75-76.

138. Τὸ ἐκτενὲς αὐτὸ στιχοῦργημα τοῦ στρατηλάτη, καθὼς καὶ ἄλλα ποιήματά του ἐμπεριέχονται στὸν τόμο Giuseppe Garibaldi, *Poema autobiografico (dall'autografo)*, *Carme alla morte e altri canti inediti*, pubblicati da G.E. Curatolo Nicola Zanichelli, Bologna 1911. Τὸ *Poema autobiografico* περιλαμβάνεται στὶς σσ. 3-238.

139. Ὁ.π., σσ. 241-268.

140. Ὁ.π., σσ. 281-282.

141. Ὁ.π., σσ. 283-284.

«Ad un agnello legato alla prora di una nave»¹⁴²

Ov'è tua madre, o misero / addolorato agnello? / Ove il tuo verde pascolo / e il limpido ruscello, / l'ombra dell'olmo antico / ed il belar amico / del tuo compagno agnel?

Solo! da fune avvolto / la nella prora implori / chi liberta t'ha tolto, / chi ti vuol spento e plori. / Ah! non udra il tuo pianto / colei che amo cotanto / il suo perduto agnel.

L'anima mia che lacera / delle tue pene io sento, / come poter vorria / calmar il tuo lamento! / Lenirlo ed all'afflitta / piangente e derelitta / tornar l'amato agnel.

Ma chi del lupo al truce / predon s'attenta istinto? / Chi lo sterminio, il sangue / vuol risparmiare del vinto? / Sia pur codardo, e lupo, / il truculento e cupo / tiranno ad ogni agnel.

Un di, la sul ridente / dell'Appennin pendio, / sorgeva un nido d'Aquila / come nessun, per Dio, / si vide mai e allora / sul colle ed in pianura / quieto pascea l'agnel.

Εἶναι προφανές ὅτι τὰ ἀρκαδικὰ μοτίβα τὰ χρησιμοποίησε ἐδῶ ὁ Garibaldi γιὰ νὰ συμβολίσῃ τῇ χαρισάμενῃ γιὰ τὴν Ἰταλία ἐποχῇ τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐπιχειροῦσε ἔτσι νὰ καταστήσῃ ἀκόμη πῶς ἔντονη τὴν ἀντίθεση μὲ τὶς δυσχέρειες τοῦ παρόντος. Τὸ δεμένο ἀρνάκι συμβολίζει τὴ σκλαβωμένη πατρίδα του, ἐνῶ ὁ λύκος τοὺς ξένους δυνάστες της. Καὶ ἦταν ὁ ἴδιος ὁ ποιητῆς αὐτὸς ποὺ κατόρθωσε τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἀδύναμου θύματος, καὶ ποὺ

142. Ὁ.π., σσ. 295-297. Τὸ ποίημα «Σὲ ἓνα ἀρνάκι ποὺ ἦταν δεμένο στὴν πλώρη ἐνὸς πλοίου» σὲ δική μου μετὰφραση ἔχει ὡς ἑξῆς:

Ποῦ βρίσκεται ἡ μάνα σου, ἄθλιο καὶ δύστυχο ἀρνάκι; Ποῦ βρίσκεται τὸ πράσινο βοσκοτόπι σου καὶ τὸ καθαρό ρυάκι, ἢ σκιὰ τῆς γέριχης φτελιᾶς καὶ τὸ βέλασμα τῆς συντροφον σου;

Ὁλομόναχο! τυλιγμένο στὰ σχοινιά, ἐκεῖ στὴν πλώρη παρακαλεῖς ἐκείνον ποὺ σοῦ στέργησε τὴ λευτεριά σου, ἐκείνον ποὺ στὸν θάνατο σὲ ὁδηγεῖ, καὶ θορηγεῖς. Ἄχ! δὲν πρόκειται νὰ ἀκούσῃ τὸ κλάμα σου ἢ σύντροφός σου, ποὺ τόσο ἀγάπησε ἐσένα, τὸ χαμένο ἀρνάκι της.

Αἰσθάνομαι τὴν ψυχὴ μου ποὺ σπαράζει ἀπὸ πόνο γιὰ τὶς συμφορὲς σου. Πόσο θάθελα νὰ σοῦ σταματήσω τὸν θρήνο! Νὰ στὸν ἀπαλύνω. Νὰ ὁδηγήσω πίσω σε κείνη, τὴ θλιμμένη καὶ ἐγκαταλειμμένη, τὸ ἀγαπημένο της ἀρνάκι.

Μὰ ποὺς μπορεῖ νὰ τολμήσῃ κάτι τέτοιο ἐνάντια στὸ θηριῶδες ἐνστικτο τοῦ ἀρπαγαλύκου; Πόως μπορεῖ νὰ προσυλάξῃ ἀπὸ ἀφανισμό καὶ αἵματοχυσία τὸν ἡττημένο; Ἀφοῦ, ἂν καὶ δειλός, ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι λύκος, ὁ αἰμοβόρος καὶ σκοτεινὸς τύραννος, γιὰ κάθε ἀρνάκι.

Κάποτε, ἐκεῖ στὶς πανέμορφες πλαγιὲς τῶν Ἀπεννίνων ὀρθωνόταν μὴ ἀετοφωλιά, ποὺ ποτὲ κανεὶς, μὰ τὸ Θεό, δὲν εἶδε ἄλλη παρόμοια. Καὶ τότε στοὺς λόφους καὶ στὶς πεδιάδες ἔβροσκε ξένοιαστο τὸ ἀρνάκι.

συνέχισε να παλεύει σε όλη τη διάρκεια της ζωής του υπέρ των αδυνάτων. Παράλληλα όμως συνέθετε και στίχους έως τα βαθιά του γεράματα, στίχους που διαφωτίζουν τον αναγνώστη για τις μύχιες σκέψεις του στρατηλάτη, για τις επιλογές και τις αποφάσεις του, αλλά και για τα συναισθήματα που κατέκλυζαν την ψυχή του. Έτσι, η κρισιμότερη ίσως καμπή της ιστορίας της Ιταλίας φωτίζεται εκ των έσω, *de profundis*, κι επιπλέον αποδεικνύεται η χαρισματική ποιητική φύση του Garibaldi. Δεν είναι άστοχη ή φράση του Giosuè Carducci: «Ο Garibaldi όλα τάκανε για την Ιταλία, ακόμη και στίχους».

Το μεσοδιάστημα μεταξύ της δεύτερης και της τρίτης φάσης του Risorgimento, παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον για τις έλληνο-ιταλικές σχέσεις, γιατί λίγο έλειψε να αποκτήσουν κοινή υπόσταση οι άπελευθερωτικοί αγώνες των δύο λαών. Το γεγονός αυτό, όπως ήταν φυσικό, πυροδότησε ακόμη περισσότερο τις πέννες των ποιητών. Από τη μιά, οι ιδέες του Mazzini, για ξεσηκωμό των Βαλκανικών Λαών και του Έλληνικού Κράτους έναντι της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας και τον σχηματισμό "Ανατολικής Όμοσπονδίας"¹⁴³, έβρισκαν ένθερμους θιασώτες στην Ελλάδα, όπως ο ποιητής Παναγιώτης Πανᾶς¹⁴⁴. Από την άλλη, ο Garibaldi, με τις ήρωικές πράξεις του και τις νίκες του, έγινε ένας ζωντανός μύθος σε ευρύτερα κοινωνικά στρώματα όχι μόνον της Ιτα-

143. Βλ. Antonio Monti, «L'Italia e il Risorgimento Ellenico», στον συλλογικό τόμο *Italia e Grecia. Saggi su le due civiltà e i loro rapporti attraverso i secoli*, δ.π., σσ. 349-350: «Il Mazzini non solo indirizzava questi consigli agli Italiani, ma si adoperava anche per stringere rapporti di fratellanza con i patrioti greci per un superiore fine comune. Infatti in una circolare del Partito d'Azione, datata da Londra 10 marzo 1858, Mazzini esamina i punti di contatto fra le due Nazioni incitandole a soccorrersi e ad unirsi per ottenere la libertà. Il tentativo di Mazzini, anche se non ebbe risultati importanti e palesi, non di meno servì a propagare le sue idee liberali e liberatrici in Grecia, facendo nascere da una parte, nelle Isole Jonie, il movimento del partito radicale che condusse all'Unione di dette isole alla madre Patria, e dall'altra provocando nella libera Grecia una corrente italofila che, per il restante periodo del Risorgimento, non mancò di manifestarsi in tutti i modi e in ogni occasione, rinsaldando i vincoli di fratellanza fra le due Nazioni».

144. Βλ. Έρασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, *Παναγιώτης Πανᾶς (1832-1896)*. Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός, Αθήνα 1987, σσ. 61-62: «Ο Πανᾶς έγινε ο κύριος υποστηρικτής των απόψεων του Mazzini στην Ελλάδα. Μετέφρασε το έργο του *Περί καθηκόντων* και δημοσίευσε αποσπάσματα στις εφημερίδες *Αναγέννησις* (1859), *Ιρίς* (1872), *Εξέγερσις* (1874-1875) και *Εργάτης* (1875). Σχεδίαζε μάλιστα να τυπώσει τη μετάφρασή του αυτοτελώς σε φυλλάδιο, που θα μοίραζε δωρεάν στους συνδρομητές του *Εργάτου*. Η συγγένεια της σκέψης του με τις ιδέες του Mazzini φαίνεται και από τη συχνή παράθεση στα άρθρα του αποσπασμάτων από τα κείμενα του Ιταλού επαναστάτη. Άλλωστε οι κύριες απόψεις που συγχροτούν το ιδεολογικό οικοδόμημα του Πανᾶ: η ιδέα της "Ανατολικής Όμοσπονδίας" και ο ρόλος του ελληνικού έθνους στον έκπολιτισμό της Ανατολής, έχουν την άφετηρή τους στην αντίστοιχη θεωρία του Mazzini».

λίας αλλά και τῶν Βαλκανίων¹⁴⁵. «Τῇ μαγικῇ πίστῃ ὅτι ἀρκοῦσε νὰ μπεῖ ἐπι- κεφαλῇς [ὁ Garibaldi] γιὰ νὰ στεφθεῖ ὁ ἀγώνας μὲ ἐπιτυχία δὲν συμμερίζονταν μόνον εὐφάνταστοι ἐπαναστάτες ἀλλὰ ἐπίσης οἱ ἀνήσυχοι καὶ ἀνασφαλεῖς βαλ- κανιοὶ ἡγεμόνες. Στὰ 1861 ὁ βασιλιάς Ὁθων¹⁴⁶ μὲ τοὺς Ἑπτανήσιους ριζοσπά- στες Κωνσταντῖνο Λομβάρδο¹⁴⁷ καὶ Φραγκίσκο Δομενεγίνη συνεννοοῦνταν μυ- στικὰ μὲ τὸ Garibaldi καὶ τὸ βασιλεῖα τῆς Ἰταλίας Vittorio Emanuele γιὰ μιὰ γενικὴ ἐξέγερση τῶν Ἑλλήνων, Σέρβων καὶ Μαυροβουνίων ἐναντίον τῶν Ὁθω- μανῶν. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1862, μάλιστα, ὑπογράφηκε στὸ Τουρίνο ἀπὸ τὸν ἀπε- σταλμένο τοῦ Ὁθωνα, Δημήτριο Μπότσαρη, καὶ τὸν Οὐγγρο γαριβαλδινὸ στρα-

145. Βλ. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ Ἰταλικὴ Ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα (1859-1862)*, δ.π., σ. 133: «Ὁ μῦθος τοῦ Γαριβάλδι ἐγκλιματίστηκε στὴν Ἑλλάδα καὶ πῆρε τίς κατευθύν- σεις τοῦ ἐπικρατοῦσαν στὴν κοινὴ γνώμη. Ὁ Ἰταλὸς ἥρωας παραβαλλόταν στὴν ἀνδρεία καὶ τὴν ἀρετὴ μὲ τοὺς ἥρωες τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1821, προβαλλόταν ὡς σύμβολο τῆς ἐλευθερί- ας ἐναντίον τοῦ βασιλικοῦ αὐταρχισμοῦ καὶ κυρίως ἀναμενόταν ἀπὸ τὴ μιὰ στιγμὴ στὴν ἄλλη νὰ συνεχίσει τὸ ἀπελευθερωτικὸ του ἔργο στὰ Βαλκάνια. Οἱ μαρτυρίες –καὶ ταυτόχρονα μέ- σα– τῆς ἐξάπλωσής τοῦ μῦθου εἶναι πολλές: στιχουργήματα στὸν τύπο ἢ σὲ φυλλάδια, λιθο- γραφίες ποὺ στόλιζαν τοὺς ἐξῶστες καὶ τὰ μπαλκόνια τῶν ἀθηναϊκῶν σπιτιῶν στὶς ἐθνικὲς ἐορτές, τραγοῦδια σὲ ἀντιρρωστικὲς ἐκδηλώσεις. Τὸ δνομά του χρησιμοποιήθηκε ὡς βαπτιστι- κὸ, ἐπώνυμο, καὶ ἐπίσης γιὰ τὴν ὀνομασία ξενοδοχείων καὶ πλοίων».

146. Βλ. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ Ἰταλικὴ Ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα (1859-1862)*, δ.π., σσ. 171-172: «Ὁ Ὁθων ἀνέλαβε μιὰ φιλόδοξη ἐξωτερικὴ πολιτικὴ ποὺ ἀξονάς τῆς ἦταν ἡ ὀργάνωση μιᾶς βαλκανικῆς συμμαχίας ἐναντίον τῆς Τουρκίας, μὲ τὴ βοήθεια ἀρχικὰ τῆς Ἰταλίας καὶ στὴ συνέχεια τῆς Γαλλίας καὶ μὲ τὴ συνεργασία τῶν κομιτάτων. Ἡ συνεργασία ὅμως αὐτὴ δὲν ἀποτελοῦσε ἔκφραση τῆς συνισταμένης τῶν ἀνταγωνιστικῶν, ἔστω, δυνάμε- ων μέσα στοὺς κόλπους τοῦ ἔθνους. Ἡ ἀντιπολίτευση ἀφοῦ κατήγγειλε σὲ ὅλους τοὺς τόνους καὶ ἀναδρομικὰ τὸν προδοτικὸ καὶ ἀντεθνικὸ ρόλο τῆς μοναρχίας, ζήτοῦσε, πρὶν ἀπὸ κάθε συ- ζήτηση νέας ἐθνικῆς ἐξόρμησης, τὴν ἀνατροπὴ τῆς. Ἔτσι ἡ δυναμικὴ πολιτικὴ τοῦ Ὁθω- να στὴν τελευταία διετία τῆς βασιλείας του ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς κρίσης καὶ ὄχι τοῦ δυναμι- σμοῦ τοῦ καθεστώτος του».

147. Βλ. Γιώργου Γ. Ἀλισανδράτου, *Ἑπτανησιακὸς Ριζοσπαστισμὸς. Σχέδιο γιὰ δοκι- μιο Πολιτικῆς Ἱστορίας*, Ἀργοστόλι 2006, σ. 73: «Ὁ Λομβάρδος προσπάθησε νὰ συντονίσῃ τὴν τακτικὴ τοῦ "νέου" ριζοσπαστισμοῦ μὲ τὸ ἐνωτικὸ καὶ ἀπελευθερωτικὸ κίνημα τῆς Ἰτα- λίας καὶ μὲ τὴν ἀντίστοιχὴ κίνηση τῶν Σλάβων τῆς Βαλκανικῆς (ἰταλικά καὶ σλαβικά κοιμι- τάτα) κι ἔτσι νὰ ἐπιδιώξῃ τὴ λύση τοῦ Ἑπτανησιακοῦ μὲ κοινὴ δράση στὸ χῶρο τῆς Βαλκα- νικῆς κάτω ἀπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Γαριβάλδη». Πβλ. Ἐρασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, *Πανα- γιώτης Πανάς (1832-1896). Ἕνας ριζοσπάστης ρομαντικός*, δ.π., σ. 79: «Στὰ Ἑπτάνησα ἐπίσης οἱ ἐπιτυχίες τῶν Ἰταλῶν εἶχαν μεγάλη ἀπήχηση στὸ χῶρο τῶν "ἐνωτικῶν". Ὁ Λομ- βάρδος προσπάθησε νὰ ἔλθει σὲ συνεννόηση μὲ τὸν Garibaldi γιὰ τὸ συντονισμὸ μιᾶς κοινῆς πολεμικῆς προσπάθειας. Τὸ 1861-1862 λειτουργήσαν μάλιστα τὰ "κομιτάτα τῆς ἐνεργεί- ας", ποὺ τὰ στελέχωναν "ἐνωτικοί" ριζοσπάστες, μὲ σκοπὸ νὰ προετοιμάσουν τὴν ἐξέγερ- ση τῶν ὑπόδουλων ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν καὶ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Garibaldi στὰ Βαλκάνια». Βλ. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ Ἰταλικὴ Ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα (1859-1862)*, δ.π., σσ. 114-118.

τηγὸ Stefano Türr, ἕνα σύμφωνο κοινῆς δράσης καὶ βοήθειας»¹⁴⁸. Ἐμπνευσμένος ἀπὸ τὰ γεγονότα, ὁ Giosuè Carducci χαιρετίζει καὶ ἐπιβραβεύει τὴν ἐνοπλὴν ὑποστήριξη τῆς Ἰταλίας πρὸς τὴν Ἑλλάδα, μὲ τρεῖς στροφές τοῦ ποιήματός του «*Nei primi giorni del MDCCCLXII*» τῆς συλλογῆς *Levia gravia*. Τὴν Ἰταλία, σύμφωνα μὲ τὸν κορυφαῖο ποιητὴ, καλεῖ σὲ βοήθεια ὁ ἐγερθεὶς πάνω στοὺς τάφους τῶν προγόνων τοῦ Ἑλλήνας ἀγωνιστής:

*Te chiama il figlio d'Ellade
sopra le tombe de' suoi padri eretto;
e acceso de la memore
speranza e d'ira l'innovato petto*

*guarda a le rupi tessale
onde Orfeo scese e il re de' prodi Achille,
a l'Egeo sacro, a l'isole
radianti d'omeriche faville;
guarda, e i fraterni vincoli
rompe e l'oblique bavare dimore.
Preme, ancor preme i barbari
di Riga il canto e di Bozzari il core.*

Ὑπῆρξαν ὅμως ἄρκετοὶ Ἑπτανήσιοι ποὺ ἔβλεπαν τότε μὲ σκεπτικισμό καὶ ἐπιφυλάξεις τὶς κινήσεις τῶν ριζοσπαστῶν. Ἐτσι ὁ ποιητὴς Ἰούλιος Τυπάλδος δὲν διστάζει νὰ τοὺς κατακρίνει στὸν Tommaseo, γράφοντάς του, στίς 24 Δεκεμβρίου 1861: «*Or questi bricconi, avvicinandosi l'epoca delle nuove elezioni, per ingannare di nuovo il povero popolo, e ottenere i suoi suffragi, meditarono una nuova commedia: il capo di essi a Zante, certo S. Lombardo, nello scorso ottobre si recò a Caprera*¹⁴⁹, e di ritorno a Zante fece sapere a

148. Ἀντώνης Λιάκος, «Εἰσαγωγή», στὸν κατάλογο τῆς ἐκθεσης *Γαριβαλδινὲς ἀναμνήσεις στὴν Ἑλλάδα*, Πολεμικὸ Μουσεῖο, Ἀθήνα Ὀκτώβριος-Νοέμβριος 1982, σ. 11. Πβλ. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ Ἰταλικὴ Ἑνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα (1859-1862)*, ὁ.π., σσ. 101-102: «Στὴν τριετία αὐτὴ [1859-1862], ἡ ἰταλικὴ ἐνοποίηση εἶχε ἄμεση ἐπίδραση στὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Οἱ βασικοὶ ἄξονές της, δηλ. ἡ στρατηγικὴ τοῦ ἐθνικοῦ κινήματος καὶ τῆς πολιτικῆς ἀναδιοργάνωσης, βρῆκαν ἀνταπόκριση, γιὰτὶ ἀντιστοιχοῦσαν σὲ ἀνάλογους ἑλληνικοὺς προβληματισμούς. Ἡ θεαματικὴ ἐπιτυχία της καὶ ὁ φιλελεύθερος χαρακτήρας τοῦ καθεστώτος ποὺ προέκυψε, τῆς προσέδωσαν ἐξίλα παραδειγματικὴ. Ἡ ἀμεσότητά της ἐπίδρασής της καθορίστηκε ἀπὸ τὴν γειννίαση τῶν δύο χωρῶν, τὸ πυκνὸ πλέγμα τῶν σχέσεών τους, τὶς μακροχρόνιες πολιτιστικὰς τους ἀνταλλαγές, καὶ τέλος, τὴν ὁμοιότητα τοῦ σχήματος τῆς ἐξέλιξής τους στὴ συνείδηση τῶν συγχρόνων τους».

149. Βλ. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ Ἰταλικὴ Ἑνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα (1859-1862)*,

tutto il paese che stava trattando col Gen. Garibaldi per organizzare una sollevazione in Epiro, poi ripartì per Ancona, ove s'incontrò con qualche incaricato del Generale e, tornato di nuovo or sono pochi giorni, annunziò che il Garibaldi istituì un Comitato rivoluzionario a Zante, presieduto da esso S. Lombardo (...) non so capire come il buon Garibaldi non siasi avveduto quale danno reca alla sua patria permettendo che il suo nome sia invalidato nelle questioni Ionie, che direi imprudentissime, se non sapessi quanto sono indegne, per lo scopo indegno a cui mirano»¹⁵⁰. Καὶ ἐπανερχεται στὸ ἴδιο θέμα, μὲ ἐπιστολὴ του, στὶς 5 Αὐγούστου 1862: «Gl'inviati presso il gen. Garibaldi continuano i loro viaggi misteriosi¹⁵¹ (...) e si dice che sono ricevute dai Ministri e dal Re stesso»¹⁵². Καὶ ὁ Tommaseo, συμφωνῶντας μαζί του, τοῦ ἀπάντησε στὶς 19 Αὐγούστου 1862: «Meglio era al Garibaldi andarsene a tempo in Grecia, all'invito non degli imbrogliatori, ma dello stesso Governo; dichiarando altamente, però, che coll'Isole Ionie non vuol faccende. Luigi Napoleone ha menato contro l'Inghilterra un colpo da maestro, inducendo Russia e Prussia a riconoscere (s'intende in parole e per ora) il Regno d'Italia, purchè non si parli di Venezia nè di Roma. Adesso il Garibaldi imbroglia sè e noi, strumento involontario di chi tira alla Sicilia; ma il Governo Piemon-

δ.π., σσ. 164-165: «Τὸ κεντρικὸ κομιτάτο τῆς Ζακύνθου, παράλληλα μὲ τὴ δραστηριότητά του στὶς ὑπόδουλες περιοχές, ἀποφάσισε νὰ στείλει τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1861 τὸν Λομβάρδο στὴν Καπρέρα γιὰ νὰ συνεννοηθεῖ ἀπευθείας μὲ τὸν Γαριβάλδι. Ὁ Ἰταλὸς ἐπαναστάτης, ποὺ θεωροῦσε ὅτι μιὰ ἐθνικὴ ἐπανάσταση δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἔχει δυνατότητες ἐπιτυχίας χωρὶς κρατικὴ ὑποστήριξη, ζήτησε ἀπ' τὸν Λομβάρδο νὰ βολιδοσκοπήσει τὴν κυβέρνησή καὶ τοὺς ἀρχηγούς τῶν ἐλληνικῶν κομμάτων γιὰ τὴν πιθανὴ βοήθεια ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ παράσχουν. Ὁ Λομβάρδος ἔφτασε στὴν Ἀθήνα σὲ μιὰ στιγμὴ μεγάλης πολιτικῆς ἔντασης ἀπὸ τὴν πρόσφατὴ ἀπόπειρα δολοφονίας τῆς Ἀμαλίας. Ὁ ἴδιος βρισκόταν σὲ δύσκολη θέση γιὰτι εἶχε διαρρεύσει στὸν τύπο μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ κομιτάτου τῆς Ζακύνθου πρὸς τὸν Γαριβάλδι στὴν ὁποία ἀποκαλύπτονταν οἱ σκοποὶ του. Παρ' ὅλα αὐτὰ συνάντησε τὸν Ὅθωνα στὶς 22 Ὀκτωβρίου 1861. (...) Ὁ Ζακυνθινὸς ἡγέτης συνόψισε τὶς συζητήσεις του στὴν Ἀθήνα σ' ἓνα ἐμπειρισματογένο ὑπόμνημα στὸν Γαριβάλδι, τῆς 18 Νοεμβρίου 1861, ὅπου περιέγραφε ἐπίσης τὶς δυνάμεις ποὺ θὰ στηριζόταν τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα, καὶ κατέληγε σὲ συγκεκριμένες προτάσεις βοήθειας».

150. Γεωργίου Θ. Ζώρα, «Ἰούλιος Τυπάλδος», *Ἑπτανησιακὰ μελετήματα*, τόμ. Γ': *Θωμαζαῖος καὶ Ἑπτανήσιοι* (ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία), δ.π., σσ. 391-393.

151. Βλ. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ Ἰταλικὴ Ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλὴ Ἰδέα* (1859-1862), δ.π., σ. 166: «Ἀπ' τὴν Ἀθήνα ὁ Λομβάρδος, μαζί μὲ τὸ Νέγηρ αὐτὴ τὴ φορὰ, πήγε στὸ Τουρίνο, στὶς ἀρχὲς Φεβρουαρίου τοῦ 1862, ὅπου μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ Türr, συνάντησε τὸ Βίكتور Εἰμμανουήλ, καὶ στὴ συνέχεια τὸν Γαριβάλδι. Ὁ Ἰταλὸς βασιλεὺς ὑποσχέθηκε τὴ βοήθειά του καὶ ζήτησε ἐχεμύθεια, μυστικότητα καὶ προσοχὴ γιὰ νὰ μὴν ἐκτεθοῦν τὰ δύο στέμματα».

152. Γεωργίου Θ. Ζώρα, «Ἰούλιος Τυπάλδος», *Ἑπτανησιακὰ μελετήματα*, τόμ. Γ': *Θωμαζαῖος καὶ Ἑπτανήσιοι* (ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία), δ.π., σ. 396.

tese non ha diritto a dolersene: deve pentirsi piuttosto d'avere scherzato con pericolosi strumenti»¹⁵³.

Τις ἴδιες μέρες, στις 10 Αὐγούστου 1862, ἔγραψε στὸν Tommaseo καὶ ἓνας ἄλλος κορυφαῖος Ἑπτανήσιος ποιητής, ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, γιὰ νὰ τοῦ ἐκφράσει καὶ αὐτὸς τὴ δυσἀρέσκειά του ἀπὸ τὴν πολιτική, ἐνῶ τοῦ ἐξομολογεῖτο πῶς μετάνιωσε ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ αὐτὴν ἐγκαταλείποντας τὴν ποίηση προσωρινά: «Il turbine che ha sconvolto l'Italia e per consenso fu cagione di gravissimo scompiglio anche nelle nostre Isole, non solo mi rapì quella quiete che è tanto necessaria alla occupazione dello spirito, ma trascinandomi fuori dalla via che mi era tracciata, mi spinge tuttora a correre dietro all'uragano senza ch'io possa più orizzontarmi. Dal cinquantanove in poi non mi sono occupato che di politica. Mi era lusingato che anche in Grecia si sarebbe inaugurata una nuova era e temeva di essere tacciato di vigliaccheria non facendomi avanti fra i primi per diffendere (!) le idee nuove contro chi sperava di conculcarle»¹⁵⁴.

Ὡστόσο, τὰ σχέδια γιὰ κοινὴ ἑλληνο-ιταλικὴ δράση ἀνατράπηκαν πρὶν ἀρχίσει ἡ ὑλοποίησή τους, ἐξαιτίας δύο γεγονότων: τῆς σύλληψης τοῦ Garibaldi στὸ Ἀσπρόμοντε, στις 29 Αὐγούστου 1862, καὶ τῆς ἔξωσης τοῦ Ὅθωνα, στις 11 Ὀκτωβρίου 1862¹⁵⁵ (ἡ ὁποία «φάνηκε στὸ Βίκτορα Ἐμμανουήλ σὰν μιὰ ἀνεπανάληπτη εὐκαιρία νὰ τοποθετήσει στὸν ἑλληνικὸ θρόνο τὸ δευτερότοκο γιὸ τοῦ Ἀμεδέο δούκα τῆς Ἀόστρης»¹⁵⁶). Ἀποτέλεσμα ἦταν οἱ γαριβαλδῖνοι νὰ διστά-

153. Ὁ.π., σ. 399.

154. Γεωργίου Θ. Ζώρα, «Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης», *Ἑπτανησιακὰ μελετήματα*, τόμ. Γ': *Θωμαζαῖος καὶ Ἑπτανήσιοι* (ἀνέκδοτος ἀλληλογραφία), δ.π., σ. 166.

155. Βλ. Ζάχ. Α. Παπαντωνίου, *Ὁ Ὅθων καὶ ἡ ρωμαντικὴ δυναστεία*, Τρίτη ἔκδοσις, Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 1997, σσ. 41-47. Ὁ Ὅθων θέλησε νὰ ἡγηθεῖ αὐτοῦ τοῦ μεγαλεπήβολου ἐθνικῶ-ἀπελευθερωτικοῦ σχεδίου γιὰ νὰ κατευνάσει τὸ ἀντιοθωνικὸ κλίμα, ἀλλὰ δὲν πρόλαβε. Βλ. Antonis Liakos, «Italia e Grecia nel decennio dell'unificazione italiana», *Il Veltro*, τόμ. 27, τεύχ. 1-2 (1983) [ἀφιέρωμα: *Le relazioni tra l'Italia e la Grecia*], σ. 60: «In Grecia la monarchia cercava una via per uscire dalla situazione di crisi e di diffidenza e una ripresa dell'iniziativa nazionale contro l'impero ottomano avrebbe creato l'unanimità intorno al re e soffocato la contestazione. Per questo nel 1861 la monarchia greca cercava di allearsi tanto con la Serbia che con l'Italia. Da sottolineare che le trattative tra le due monarchie furono iniziate da democratici e radicali tramite i Comitati di Provvedimento sia in Italia che nelle Isole Ionie, e continuate dai portavoce dei re. Oggetto di tali trattative, dall'autunno del 1861 all'estate del 1862, fu un'eventuale spedizione di Garibaldi e dei garibaldini per aiutare l'insurrezione greca in Epiro e in Tessaglia».

156. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ Ἱταλικὴ Ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα (1859-1862)*, δ.π., σ. 200.

σουν τότε να προσφέρουν την εμπρακτική βοήθειά τους. Μόνον μετά τέσσερα χρόνια, συνέδραμαν τους εξεγερθέντες Κρήτες¹⁵⁷.

Ένδιαφέρον παρουσιάζει η δραστηριότητα που ανέπτυξε, το 1862, ο «φανασιόπληκτος περιπλανώμενος πολιτικός»¹⁵⁸ και ποιητής Marco Antonio Canini¹⁵⁹, ο όποιος ύστερα από την άτυχη έκβαση τών κινημάτων του 1848, είχε καταφύγει στην Αθήνα. Έπειδή, λοιπόν, γνώριζε καλά τὰ ἑλληνικά πράγματα, τὸν ἐπέλεξε ὁ Vittorio Emmanuele γιὰ μεσολαβητή, κατὰ τις διαπραγματεύσεις πού εἶχε, τὸ 1862, μετ' Ἑλλήνες πατριῶτες γιὰ τὴ βαλκανικὴ ἐξέγερση ἐναγνίον τῶν Τούρκων¹⁶⁰. Θυμίζουμε ὅτι, τὸ 1852, εἶχε ἐκδώσει στὴν Ἀθήνα ποιη-

157. Βλ. Ἀντώνης Λιάκος, «Εἰσαγωγή», στὸν κατάλογο τῆς ἐκθεσης *Γαριβαλδινὲς ἀναμνήσεις στὴν Ἑλλάδα*, ὁ.π., σ. 12: «Μόλις ἔληξαν οἱ ἐχθροπραξίες μετ' τὴν Αὐστρία, 2000 ἐθελοντὲς μετ' 80 ἀξιωματικούς ἐφυγαν ἀπ' τὸ Trentino μετ' προορισμὸ τὴν Κρήτη. Μία ἄλλη ὁμάδα μετ' ἀρχηγὸ τὸν παλαίμαχο γαριβαλδινὸ Luciano Mereu ἐφτασε ἀργότερα καὶ πολέμησε ὑπὸ τις διαταγὲς τοῦ Πάνου Κορωναίου. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς σκοτώθηκαν στὴ μάχη τοῦ Βαφὲ στὶς 24 καὶ 25 Ὀκτωβρίου 1866. Ὁ ἴδιος ὁ Garibaldi τέθηκε ἐπικεφαλῇ ἐνὸς μεγάλου κινήματος ἀλληλεγγύης, ἰδρύοντας τὴν Associazione Italo-Ellenica πού συγκέντρωσε στὶς γραμμὲς τῆς ὁλοῦς τοῦς ἡγέτες τῆς ἰταλικῆς δημοκρατίας καὶ διακήρυξε τὸ δικαίωμα τῆς Κρήτης στὴν ἐλευθερίαν. Γιὰ τὴν ὑποστήριξιν πού προσέφερε ἡ Legione Garibaldina στοὺς ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Τούρκων, τὸ 1866 στὴν Κρήτη, τὸ 1897 στὴ Θεσσαλία καὶ τὸ 1912 στὴν Ἡπειρο, βλ. Manlio Cancogni, *La Camicia Rossa*, Vallecchi Editore, Firenze 1967, σσ. 159-168. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ Legione Garibaldina, πού ἰδρύθηκε ἐπίσημα στὶς 7 Μαΐου 1860 ἀπὸ τὸν Giuseppe Garibaldi, ἐξακολοῦθεῖ νὰ ὑφίσταται καὶ σήμερα ὡς διεθνὲς ἐθελοντικὸ σῶμα ἀντίστοιχο τοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ, ὑπὸ τὴν ἐπωνυμία Croce Rossa Garibaldina (Forze internazionali volontarie di soccorso e di pace).

158. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ Ἰταλικὴ Ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα (1859-1862)*, ὁ.π., σ. 140.

159. Ὁ Canini, κατὰ τὴν εἰκοσαετία 1849-1859, χρειάσθηκε πολλὰς φορὲς νὰ ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν Ἰταλία, καταφεύγοντας στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ Βαλκάνια, ἄλλοτε στὴ Μικρὰ Ἀσία, καὶ ἄλλοτε στὴ Γαλλία. Βλ. F. Guida, «Marco Antonio Canini e la Grecia: un mazziniano suo malgrado», *Balkan Studies*, τόμ. 20 (1979), σσ. 341-392. Γιὰ τὸν Canini βλ. πρόχειρα τὸ σχετικὸ λῆμμα στὴν *Enciclopedia Italiana*, τόμ. 8, σ. 731.

160. Βλ. Ἀντώνης Λιάκος, *Ἡ Ἰταλικὴ Ἐνοποίηση καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα (1859-1862)*, ὁ.π., σσ. 183-184: «Στὴ συνάντησιν πού εἶχε μετ' τὸ Βίκτορα Ἐμμανουήλ, πρὶν ἀναχωρήσει, τοῦ ἐξέθεσε τις κατευθυντήριες γραμμὲς πού πίστευε πὼς ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσει ἡ Ἰταλία στὰ Βαλκάνια: διάλυσιν τῆς Τουρκίας καὶ Αὐστρίας καὶ ἀντικατάστασίν τους ἀπὸ δυὸ ὁμοσπονδίες, τὴ βαλκανικὴ καὶ τοῦ Δουνάβεως. Οἱ δύο λαοὶ πού ἔπρεπε νὰ στηριχθεῖ ἡ Ἰταλία ἦταν οἱ Οὐγγροὶ καὶ οἱ Ἑλλήνες. Μετ' ἄξονα αὐτοὺς θὰ ἔπρεπε νὰ σχηματισθοῦν οἱ δυὸ ὁμοσπονδίες. Ἡ συνεργασία μετ' τοὺς Ἑλλήνες ὅμως δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ στηριχθεῖ στὸν Ὅθωνα. Ἀντίθετα ἔπρεπε νὰ βοηθήσουν στὴν ἀνατροπὴ του ὥστε νὰ ἀνοίξει ὁ δρόμος γιὰ τὴν τοποθέτησιν ἐνὸς Ἰταλοῦ πρίγκιπα στὸν ἑλληνικὸ θρόνο. (...) Στὴν Ἀθήνα ὁ Canini συνάντησε τὸ Ρενιέρη, τοὺς ἡγέτες τῆς ἀντιπολίτευσης Κανάρη καὶ Δεληγιώργη, τοὺς γαριβαλδινούς Σωτηρίου καὶ Λαγὰ καὶ τὰ μέλη τοῦ κοιμῆτάτου Λάμπρο, Πυλαρινὸ, Νέγγρη, Ν. Βούλγαρη-Ὀκλὲρ καὶ Μαλάκη. Τὰ μέλη τοῦ κοιμῆτάτου ζήτησαν τὴν ἀναβολὴ τῶν ἐλληνοϊταλικῶν σχεδίων ἀλλὰ δὲν

τική συλλογή. Σὲ αὐτήν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πατριωτικὰ ποιήματα γιὰ τοὺς ἀδελφοὺς Bandiera καὶ ἄλλους Ἰταλοὺς ἐπαναστάτες, δημοσιεύεται καὶ τὸ τιτλοφορούμενο «Un esule Italiano alla sua amante in Roma», τοῦ 1850, χαρακτηριστικὸ τῆς θερμῆς ὑποδοχῆς ποὺ ἔτυχε ἀπὸ τὶς ὁμορφες Ἀθηναῖες ὁ Canini, ὁ ὁποῖος ὁμως δὲν ξέχναγε τὴν ἀγαπημένη του ποὺ ἄφησε πίσω στὴ Ρώμη:

*Se in Atene solo errando
per le vie più sole io vo,
talor donne van cantando
in lor lingua ch'io non so:*

*"Lo straniero è un uccellino
che dal nido gira fuor;
lo straniero e un fiorellino
che ha bellezza e non odor".*

*Se talun cortesemente
a me spiega il noto suon,
io sorrido mestamente;
e rispondo "grato son".*

*"Belle Greche, nera chioma,
occhi neri il Ciel vi diè
ma una vergine di Roma
è più bella assai per me"¹⁶¹.*

Ὁ Γεώργιος Ζαλοκώστας μετέφρασε πέντε πατριωτικὰ ποιήματα τοῦ Canini: «Ὁ θάνατος τοῦ Ἰταλοῦ στρατιώτου», «Ὁ ἀποχαιρετισμὸς τοῦ στρατιώτου», «Οἱ ἀδελφοὶ Βανδιέραι καὶ ἡ μήτηρ των», «Εἰς τὸν θάνατον τῆς Ἑλληνίδος», «Ὁ ἀποχαιρετισμὸς τοῦ πρόσφυγος»¹⁶². Παραθέτουμε τὴ μετάφραση τοῦ τελευταίου:

ἔδειξαν καθόλου διατεθειμένοι νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Ἰταλοῦ πρίγκηπα. (...) Οἱ ἐπισκέψεις τοῦ Bensa καὶ τοῦ Canini στὴν Ἀθήνα εἶχαν ἀντίθετα ἀποτελέσματα ἀπὸ τὰ ἐπιδιωκόμενα. Ἀκόμη καὶ οἱ θιασῶτες τῆς ἐλληνοϊταλικῆς συνεργασίας στράφηκαν ἐναντίον τῆς θεωρῶντας ὅτι οἱ Ἰταλοὶ ἤθελαν νὰ χρησιμοποιήσουν τὴν Ἑλλάδα καὶ νὰ ἀναστατώσουν τὴν Ἀνατολή, ἀπλῶς γιὰ νὰ καταλάβουν εὐκολότερα τὴ Βενετία, ἀφήνοντας τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς στὴν τύχη τους».

161. Marco Antonio Canini, *Mente, Fantasia e Cuore. Versi*, Seconda edizione corretta ed accresciuta, Ἀτене 1852, σ. 47.

162. Γεωργίου Ζαλοκώστα, *Ἔργα*, β.π., σσ. 342-352.

Σᾶς ἀφίνω, πτηνὰ τῆς Ἑλλάδος,
μελωδοὶ τῶν δασῶν σᾶς ἀφίνω,
τῆς ψυχῆς μου τὸν πόθον ἐκχύνω,
ὦ ἐδάφη σεπτὰ τῆς Παλλάδος.

Τὸ οὐράνιον τοῦτο σας κλίμα
ἐπ' ἐμὲ ὥσει μύρον ἐχύθη,
τυπωμένην κρατῶ εἰς τὰ στήθη
τῆς Ἑλλάδος τὴν γῆν καὶ τὸ κῦμα.

Ὡς τοῦ δένδρου κοπτόμενος κλάδος,
ἔχων φύλλα ξηρά, μαραμένα,
κ' ἐγὼ οὕτω μακρὰν εἰς τὰ ξένα
θέλω κλαίει τὴν γῆν τῆς Ἑλλάδος¹⁶³.

Βιβλιοπαρουσίαση τῆς συλλογῆς *Mente, Fantasia e Cuore* τοῦ Canini εἶχε κάνει ὁ ἐπίσης ἐξόριστος Tommaseo, ὁ ὁποῖος ἀφοῦ διατύπωνε ἐπαινετικὰς κρίσεις γιὰ τὰ περιλαμβανόμενα σὲ αὐτὴν ποιήματα («L'autore che nell'autunno del quaransette vaticinò con calde parole il risorgere di Venezia sua patria, dopo avere invano cercato cooperare in Grecia alla fondazione d'una colonia d'esuli italiani, sfoga i suoi desiderii e i dolori in questi versi, ne' quali tu senti l'aure d'Italia e di Grecia»), κατέληγε μὲ τὴν εὐχὴ νὰ σέβονται πάντα οἱ Ἕλληνες τοὺς δυστυχεῖς πρόσφυγες συμπατριῶτες του («E speriamo che i Greci, discernendo uomo da uomo, sappiano sonservare tutti e dappertutto, verso gli esuli italiani, quella riverenza affettuosa che è debita alla sventura, e quella carità dalla quale, siccome nel grande Giudizio le umane coscienze, così nella storia saranno i popoli giudicati»)¹⁶⁴.

Γ' Φάση τῆς Παλιγγενεσίας

Ὁ ἀγώνας γιὰ ἀνεξαρτησία δὲν εἶχε φθάσει ἀκόμη στὸ τέλος του, γιατί ἐκκρεμοῦσε ἡ προσάρτηση τῆς Βενετίας καὶ τῆς Ρώμης. Ἡ δεύτερη, ὅπως παρηγοροῦσε ὁ Ἀλέξανδρος Σούτσος, στέναζε ὑπὸ τὴν παπικὴ τιάρα:

Εἰς τὰς χώρας σου ἡ δόξα ἐσιώπησε πρὸ χρόνων.
Φωναὶ μόνον χαλκοστόμων καὶ θρησκευτικῶν κωδῶνων

163. Ὁ.π., 352.

164. Niccolò Tommaseo, *Il Secondo Esilio. Scritti concernenti le cose d'Italia e d'Europa dal 1849 in poi*, Per Francesco Sanvito, Milano 1862, τόμ. Α', σσ. 166-167.

κλανθμηραὶ εἰς σὲ δι' ὅλης ἀντηχοῦσι τῆς ἡμέρας,
καὶ τοῦ παπισμοῦ βαδίζει βαρυνάταγον τὸ τέρας¹⁶⁵.

Ἔτσι, οἱ Ἴταλοι πέρασαν στὴν τρίτη φάση τοῦ ἀγώνα τους. Καὶ ἡ μὲν Βενετία προσαρτήθηκε —παρὰ τὶς διαδοχικὲς ἡττες τῶν ἰταλικῶν δυνάμεων—, μόνον ὕστερα ἀπὸ τὴ συντριβὴ τῶν αὐστριακῶν στρατευμάτων, στὴ Σάντοβα, στὶς 3 Ἰουλίου 1866, ἀπὸ τοὺς Πρώσσοις, συμμάχους τότε τῶν Ἰταλῶν¹⁶⁶. Ἡ προσάρτηση ὅμως τῆς Ρώμης καθυστέρησε, γιατί ἦταν ἀντίθετος ὁ Ναπολέων Γ', ὁ ὁποῖος μάλιστα εἶχε ἀποστείλει ἐκστρατευτικὸ σῶμα, τὸ ὁποῖο νίκησε τοὺς γαριβαλδινούς στὴ Μεντάνα, στὶς 3 Νοεμβρίου 1867, καὶ εἰσῆλθε στὴ Ρώμη γιὰ νὰ διαφυλάξει τὴν παπικὴ ἐξουσία. Ὡστόσο, ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάλυση τῆς Γαλλικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἀπόσυρση τῶν δυνάμεών της, ὁ στρατηγὸς Raffaele Cadorna κατέλαβε στὶς 20 Σεπτεμβρίου 1870 τὴν Αἰώνια Πόλη. Ἀκολούθησε ἡ διεξαγωγή δημοψηφίσματος, στὶς 11 Ὀκτωβρίου, παρὰ τὶς ἀντιδράσεις τοῦ Pio IX, μὲ τὸ ὁποῖο ἡ Ρώμη προσαρτήθηκε στὸ Ἰταλικὸ Βασίλειο¹⁶⁷. Ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς σημείωνε σχετικὰ τὰ ἑξῆς: «Ἀκόμη ἐνθυμοῦμαι κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς πρώτης μου νεότητος τὸν Πάπαν παλαίοντα ἥρωικῶς νὰ συγκρατήσῃ πέρα τοῦ σκελετωθέντος σώματός του τὰ ράχη τοῦ μεγαλείου του. Ἐκράτει τότε τὰς κλείδας τοῦ παραδείσου ὁ Πῖος ὁ ἕνατος. (...) Καὶ ὕστερον, ὅτε εἰσῆλθον εἰς τὴν Ρώμην τὰ ἰταλικά στρατεύματα, ἐνθυμοῦμαι τὰς φαιδρὰς συζητήσεις ἀπὸ τὴν ἀφορμὴν τῶν ἀνωφελῶν διαμαρτυρήσεων τοῦ Πάπα, ἐκπτώτου τῆς κοσμικῆς βασιλείας του, αἰχμαλώτου εἰς τὸ ἴδιον ἀνάκτορόν του εἰς τὸ Βατικανόν»¹⁶⁸. Ἐπόμενοιο ἦταν ὁ Vittorio Emanuele II νὰ μετακινήσῃ τὴν πρωτεύουσα τοῦ Βασιλείου τοῦ στὴ Ρώμη¹⁶⁹, ἡ ὁποία πάντα ἀποτελοῦσε τὸν τελικὸ στόχο τῶν ἀγώνων τοῦ ἐνδοξοῦ βασιλιᾶ. Ὁ ἴδιος, στὶς 5 Δεκεμβρίου 1870, μιλῶντας στὸ ἰταλικὸ Κοινοβούλιο, τόνιζε ὅτι ἐνίκα πλέον ἱκανοποιημένος, για-

165. Ἀλεξάνδρου Σούτσου, «Ὁ Περιπλανώμενος», Ἀπαντα, Πρόλογος-ἐπιμέλεια Νικ. Κουντρομιχάλη, Ἐκδόσεις Μπούρα-Κοσμαδάκη, Ἀθήνα 1963, σ. 127.

166. Βλ. Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλῆς, *Ἡ Εὐρώπη καὶ ὁ κόσμος (1814-1914)*. Τὰ πολιτικά, διπλωματικά, οἰκονομικά, κοινωνικά πλαίσια καὶ οἱ διεθνεῖς σχέσεις, ὅ.π., σ. 252.

167. Βλ. ὅ.π., σ. 254.

168. Κωστῆ Παλαμᾶ, «Ὁ Πάπας», *Ἄρθρα καὶ χρονογραφήματα*, τόμ. Γ': 1915, Ἰδρυμα Κωστῆ Παλαμᾶ, Ἀθήνα 2003, σ. 151.

169. Κύριο θέμα σὲ μυθιστόρημα τῆς Serao ἀποτελεῖ ἡ ρεαλιστικὴ περιγραφή τῆς Ρώμης ὡς πρωτεύουσας τοῦ Κράτους (ἄμέσως μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Vittorio Emanuele II, τὸ 1878). Συγκεκριμένα, ἡ Serao χρησιμοποιοῖ τὴν Αἰώνια Πόλη ὡς σκηνικὸ χῶρο, μέσα στὸν ὁποῖο κινεῖται ὁ πρωταγωνιστὴς τοῦ μυθιστορήματος Francesco Sangiorgi, ἕνας φανταστικὸς βουλευτὴς τῆς Νοτίου Ἰταλίας ποὺ μετέχει στὴν XIV legislatura (νομοθετικὴ περίοδος τῆς Βουλῆς). Βλ. σχετικὰ Matilde Serao, *La conquista di Roma*, a cura di Wanda De Nunzio Schilardi, Bulzoni editore, Roma 1997.

τί —μὲ τὴν κατάληψη τῆς Ρώμης καὶ τὴν ἐπιλογή της ὡς πρωτεύουσας— ἔφερε σὲ πέρας τὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τῶν Ἰταλῶν ποὺ τὸν εἶχε ἐγκαινιάσει ὁ πατέρας του 23 χρόνια νωρίτερα, τὸ 1847: «Con Roma capitale d'Italia ho sciolto la mia promessa e coronato l'impresa che ventitre anni or sono veniva iniziata dal magnanimo mio Genitore». Τὴν ἀνδρεία καὶ τὶς πολεμικὲς ικανότητες τοῦ Vittorio Emanuele II ἔφαλαν πολλοὶ Ἑλλήνες ποιητές, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ Γεράσιμος Μαρκοράς ποὺ συνέθεσε στιχουργημα γιὰ νὰ θρηνήσει τὸν θάνατο τοῦ Ἰταλοῦ βασιλιᾶ:

*Κ' ἡ ἀγνὴ καρδιά σου ὠρκίστηκε
ἐλεύθερη καὶ μία
νὰ κάμης, ὦ Τρισένδοξε,
τὴν ἴδιαν Ἰταλία,
πού, χωρισμένη, ἐλάχτιζε,
πάλε σὲ νέο ζυγό.*

*Τὸν ἴσιο δρόμο ἀλάθεντα
μὲ τέτοια ἐπῆρες γνώμη,
καὶ στὸ μακρὸν ταξεῖδι σου
πάντα ἦταν ἄστρο ἡ Ρώμη·
ἄχ! τώρα ἐκεῖ ἀναπαύεσαι
στὸν ἔπνο τοῦ Χριστοῦ¹⁷⁰.*

Καὶ ὁ Ἀχιλλεὺς Παρασχος, μὲ ἀφορμὴ τὸν θάνατο τοῦ Ἰταλοῦ ἄνακτα, τό-
νιζε:

*Εἰρήν' εἰς τοὺς προμάχους σου ἐκείνους, Ἰταλία,
καὶ δόξα εἰς τοῦ Βίκτορος τὴν σπάθην αἰωνία!
Δούλην σ' εὗρηκεν εἰς μοιχοῦ ἐκπνέουσιν ἀγκάλην,
πλὴν ἔθραυσε τὴν θήκην της ὡς τὰς ἀλύσεις λέων,
μὲ τ' ὄνομά του ἔλαμψεν εἰς τρισαγίαν πάλην,
καὶ τῶν Καيسάρων ἡ πατρὶς δεσμὰ δὲν εἶχε πλέον!¹⁷¹*

Δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ ὅτι ὁ Βικέλας μακάριζε τὴν Ἰταλία, γιατί διέθετε ἄξια τέκνα, ποὺ τὴν βοήθησαν νὰ ἀποτινάξει τοὺς ζυγοὺς καὶ νὰ ἐνωθεῖ σὲ ἓνα Κρά-

170. Γεράσιμος Μαρκοράς, «Ὁ πρῶτος βασιλέας τῆς Ἰταλίας», *Ποιήματα*, Φιλολογικὴ ἐπιμέλεια Π. Δ. Μαστροδημήτρης, Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἰδρυμα Κώστα καὶ Ἑλένης Οὐράνη, Ἀθήνα 1988, σ. 156.

171. Ἀχιλλεὺς Παρασχοῦ, «Ἐλεγεῖον εἰς τὸν αἰδίδιμον Βασιλέα Βίκτορα Ἐμμανουήλ», *Ποιήματα*, τόμ. Β', ὁ.π., σ. 204.

τος, ύστερα ἀπὸ τόσους αἰῶνες διαμελισμοῦ τῆς χερσονήσου: «Εὐτυχὴς ἡ Ἰταλία ἡ περικλείουσα τοιαῦτα ὀνόματα εἰς τὸ Πάνθεον τῶν ἐργασθέντων ὑπὲρ τοῦ κλέους της! Ἡ σύνεσις καὶ ὁ πατριωτισμὸς τοῦ Βίκτωρος Ἐμμανουήλ, ἡ πολιτικὴ ἱκανότης τοῦ Καβούρ, ἡ σπάθη τοῦ Γαριβάλδης καὶ τῶν λοιπῶν τῆς Ἰταλικῆς ἐλευθερίας προμάχων ἀνύψωσαν αὐτὴν εἰς τὴν παροῦσαν θέσιν της»¹⁷². Ἀλλὰ καὶ ὁ Παλαμᾶς ἀναφερόταν ἀργότερα στὶς ἥρωικές — σχεδὸν μυθικές — μορφές τῆς Ἰταλικῆς Παλιγγενεσίας, ἀναπολῶντας τὸν θαυμασμὸ ποὺ ἐνιωθε γιὰ αὐτές, κατὰ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του: «Καβούρ καὶ Γαριβάλδης. Τὰ παιδικά μου χρόνια λυρικὰ τὰ θάμπωσε μὲ τὸ ἥρωϊκὸ του παράστημα, τὴ θρυλικὴν ἱστορίαν του, ὁ ἐρημίτης τῆς Καπρέρας. Κάπως ἀργότερα τὴν ἡλικίαν μου τὴ νεανικὴ στοχαστικὰ τὴν κέντησε ὁ ἄλλος»¹⁷³. Ἐξάλλου, ὁ Παλαμᾶς ἐξύμνησε μὲ ἐκτενὲς σιχούργημά του τὴν ἥρωικὴ μορφή τοῦ στρατηλάτη:

*Οἱ τροβατόροι ἄς τραγουδᾶν τὴν ὥραν τοῦ ἐρχομοῦ σου,
ὅταν ἡ γῆ σου σκίζοταν καὶ ἡ μάνα σου σεργνόταν
ἀπὸ στρατοὺς καὶ τύραννους καὶ καταπατητάδες·
καὶ μπόρα νά! ξολοθρεμοῦ καὶ νά! βροχὴ εὐεργέτρα,
κι ὁ Γαριβάλδης νικητὴς κ' ἐλεύτερη ἡ πατρίδα*¹⁷⁴.

Μὲ ἀφορμὴ τὸν θάνατο τοῦ Garibaldi συνέθεσε ποίημα ὁ Κωνσταντῖνος Τριανταφύλλης, καθηγητὴς τότε στὴ Regia Scuola Superiore di Commercio τῆς Βενετίας, τὸ ὁποῖο τὸ μετέφρασε στὰ ἰταλικά ὁ Agostino Garlato, τὸ 1882. Στὶς τέσσερις τελευταῖες στροφές τοῦ ποιήματος συνδέεται εὐστοχὰ ἡ ἥρωικὴ μορφή τοῦ Ἰταλοῦ στρατηλάτη μὲ ἐκείνη τοῦ Ἑλλήνα πυρπολητῆ:

*Figli d'Italia e d'Ellade,
stripe d'eroi, di vati,
al bello noi dagli avoli
e alle glorie ispirati,
altari ergiam sui tumuli
di chi brillar le fe'.*

*Garibaldi e Canario,
questi due eroi divini,*

172. Δημήτριος Βικέλας, «Αἱ ἀναμνήσεις τοῦ Σεπτεμβρίου», Ἄπαντα, τόμ. Ε': Δοκίμια, δ.π., σ. 130.

173. Κωστῆ Παλαμᾶ, «Οἱ ἔρωτες τοῦ Καβούρ», Ἄπαντα, τόμ. ΙΓ', Μπίρης, σ. 107.

174. Κωστῆ Παλαμᾶ, «Ἡρωικὴ Τριλογία. Γ': Γαριβάλδης», Ἄπαντα, τόμ. Ε', Μπίρης, σ. 168.

*la gloria non s'invidiano;
Riga stringe a Mazzini
quella man fraterno
che tanta luce die'.*

*Quanti quaggiù son popoli
che fremon nel lor petto
di libertà benefica,
d'amore al patrio tetto,
a questi Grandi sacrino
e statue, e templi, e fior.*

*Quivi a ispirarsi accorrono
dai più remoti lari;
quivi le madri ai pargoli
questi due nomi cari
Garibaldi e Canario
scolpiscano nel cor¹⁷⁵.*

Ἀλλὰ καὶ ὁ Γιώργος Ἀθάνας, ὅταν πολὺ ἀργότερα ἀφιέρωσε στὴν Ἰταλία ἑκατὸ τετράστιχα, δὲν παρέλειψε μὲ ἓνα ἀπὸ αὐτὰ (τὸ 24ο) νὰ ψάλει τὴν ἀνδρεία τοῦ Giuseppe Garibaldi:

*Τῆς Λευτεριάς πολεμιστὴ καὶ τῆς Πατρίδας χτίστη,
μαρμαρωμένη ἢ μπρούτζινη τὴν ἰαχὴ σου βρῖσκω
ὅπου ἂν βρεθῶ, ὅπου ἂν σταθῶ —τὴν ἀντηχῶ μὲ πίστη
κι ὁ ἀντίλαλός μου ξεφυχᾶ στὸ ματωμένο Δρίσκο¹⁷⁶.*

Μὲ τὸν τελευταῖο στίχο, ὁ Ἀθάνας συμπλέκει εὐστοχα τὴ μορφή τοῦ Garibaldi μὲ τὴν ἐξίσου ἥρωική μορφή τοῦ Λορέντζου Μαβίλη, ποὺ ὡς λοχαγὸς τοῦ σώματος τῶν γαριβαλδινῶν πολέμησε τοὺς Τούρκους καὶ θυσιάσε τὴ ζωὴ του γιὰ τὴν Πατρίδα στὴ μάχη τοῦ Δρίσκου, στίς 28 Νοεμβρίου 1912. Ἡ σκληρὴ μοίρα ὥστόσο τοῦ στάθηκε κάπως εὐνοϊκὴ τότε, γιατί ὁ πρῶτος ποὺ βρέθηκε στὸ πεδίο τῆς μάχης νὰ ἀποδώσει τιμὲς στὸν νεκρὸ ποιητὴ ἦταν ὁ Peppino

175. Costantino Triantafillis, *A Giuseppe Garibaldi. Canto*, Versione poetica dal greco e note storiche di Agostino Garlato, Tipografia Greca La Fenice, Venezia 1882, σσ. 7-8.

176. Giorgio Athanas, *Quadretti italiani*, A cura di F. M. Pontani, Padova 1979, σ. 24.

Garibaldi, ὁ ἐγγονὸς τοῦ στρατηλάτη. Μὲ τὸ τραγικὸ καὶ συνάμα σημαδιακὸ αὐτὸ γεγονὸς σφραγίστηκε ἡ σχεδὸν παράλληλη καὶ συχνὰ διασταυρούμενη πορεία τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγώνων τῶν δύο λαῶν.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ
ΠΟΙΗΜΑ ΤΟΥ ΣΤ. ΜΑΡΤΖΩΚΗ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΙΤΑΛΙΚΗ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑ

IN OCCASIONE DEL XXV ANNIVERSARIO
DELLA LIBERAZIONE DI ROMA

«Son giunto alfine», disse il magno sire,
«nella promessa terra».
Sogghigna il sol dei tonsurati all'ire
e i fulmini non sferra.

Il successor di Piero in Vaticano,
rannuvolato e tristo,
a guerra incita con furore insano
il battaglion di Cristo.

«Il sangue», ei grida, «scorra e il suolo allaghi,
sì questo è il desir mio;
ogni petto il mio stral tremendo impiaghi,
perchè regnar vogl'io».

Insana gente ed ebbra, che non temi
del cielo la vendetta,
l'irato nume, la cui terra premi,
dal Vatican saetta.

Il dio, che atterra, fulmina, ed affanna
chi non si prostra a lui,
ecco raggi di sol, ecco la manna,
che manda ai figli sui.

Vile masnada! Questi son gli araldi
di forte età novella,
guidati da Vittorio e Garibaldi,
l'Italia in lor favella.

A porre in opra vengono il pensiero
di Dante e Machiavelli;
china la fronte, perfido straniero,
parlano i grandi avelli.

Roma intangibil apre le sue porte
al tricolor standardo:
agl'italici cor non reca, morte,
o prete, l'empio dardo.

Roma intangibil è libera e grande,
lo disse il re dei forti:
il suo vasto sorriso il sole spande
sui vincitori morti.

Prostrati, o veglio, alla gloriosa madre
che tu cotanto amasti,
si ricorda che un dì tra le sue squadre
impavido pugnasti,

ed or si copra il viso colla mano
mirando un tanto figlio,
tramutare in prigione il Vaticano
nel volontario esigilo.

Il fervido pensiero il cor travia,
oh! più non vivi, o Pio,
un popolo d'eroi, che tutto oblia,
fu a te pietoso e pio.

Se innanzi a te, d'un trono usurpatore,
non si chinò giammai,
si rammenta con ansia e con dolore
del cittadin Mastai.

Ogni alma, o Roma, il divo tuo splendore
riempie di contento;
Scorsero cinque lustri e balza il core
«Come di fresco evento».

Se più non vive il leggendario sire,
vive il guerrier sovrano,
ma un altro prigionier scatena l'ire
chiuso nel Vaticano.

Apri, deserto veglio prigioniero,
apri le vecchie braccia;
voli all'Italia il vasto tuo pensiero,
e il tuo vessillo abbraccia;

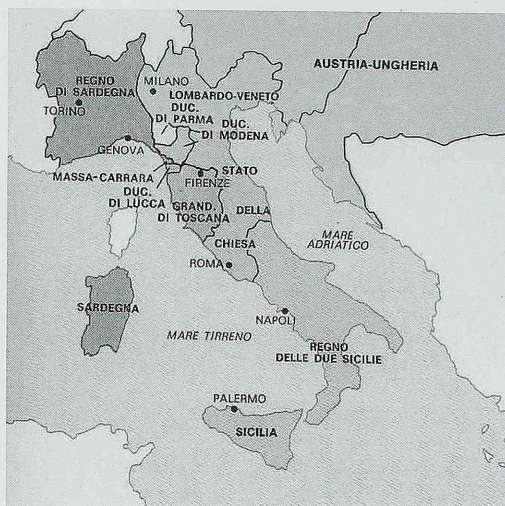
quel vessillo, per cui tuo nobil core
un dì battè sì forte,
e i tuoi maggior ebbri di patrio amore
correvano alla morte.

Roma intangibil è libera e forte,
grida dall'alto trono,
dischiudi di San Pietro l'ampie porte
di nostra voce al suono.

Trenta milioni d'alme generose
ti stenderan la mano:
tra cielo e Italia Iddio giammai non pose
barriera il Vaticano.

Zante

Stefano Marzocchi

1. Ἡ Ἰταλία τὸ 1815, μετὰ τὸ Συνέδριο τῆς Βιέννης.

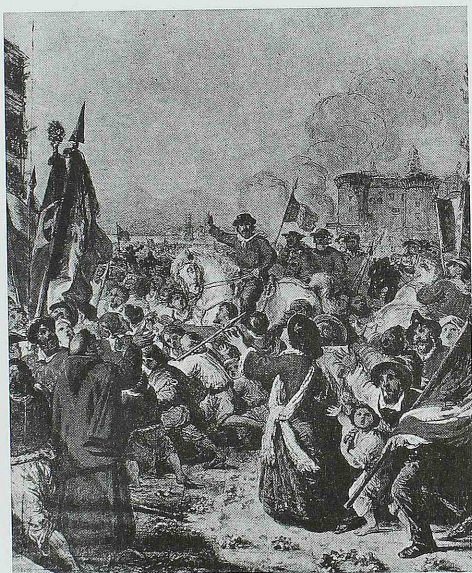
2. Ἡ ἐκτέλεση τῶν ἀδελφῶν Bandiera (25.7.1844).

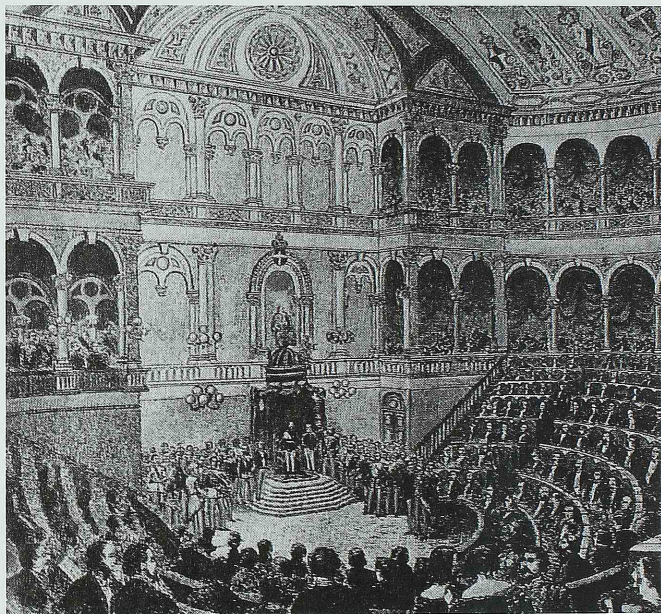
3. Ο βασιλιάς της Σαρδηνίας Carlo Alberto.

4. Ο Camillo Benso conte di Cavour.

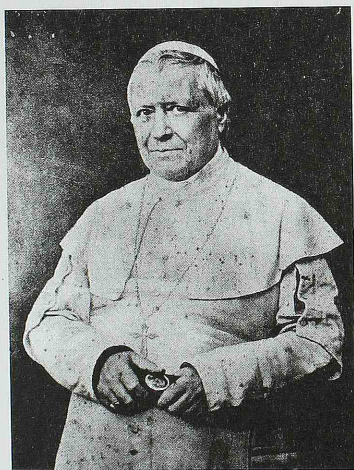
5. Η είσοδος του Garibaldi στη Νεάπολη.

7. Η ίδρυση του Ιταλικού Κράτους πριν από 150 χρόνια. Κατά τη συνδρίση του πρώτου Ιταλικού Κοινοβουλίου, στις 18 Φεβρουαρίου 1861, ο Vittorio Emanuele II εκφώνησε τὸν ἐνθρονιστήριο λόγο του, ἐπικυρώνοντας θεσμικά τὴν ἔνωση τῆς Ἰταλίας. Ἀνάμεσα στοὺς θεατὲς ποὺ κατέκλυσαν τὰ θεωρεῖα τοῦ Κοινοβουλίου, κατ' ἐκείνη τὴν ἱστορικὴ συνεδιάσή του, ὑπῆρχε καὶ ἓνας Ἕλληνας, ὁ Γεώργιος Τερτσέτης.

7. Ἡ εἴσοδος τῶν ἰταλικῶν στρατευμάτων στὴ Ρώμη, ἀπὸ τὴν Porta Pia (20.9.1870).

8. Ὁ Πάπας Pio IX.

9. 'Ο Vittorio Emanuele II.

10. 'Ο Λορέντζος Μαβίλης ως λοχαγός τῶν γαριβαλδινῶν (Νοέμβριος 1912).